

De opvoeding van Balthazar Cruts tot honnête homme

De aanleiding tot dit artikel is een toevallige vondst in het Rijksarchief van Hasselt. In één van de vele dozen van het familiearchief De Lamberts-Cortenbach trof ik namelijk een schriftje aan van 16 x 19 centimeter met als titel: "Notes écrites par Jean Henri Servais Cruts, mari de Anne Adrienne de Creeft". De aantekeningen in dit beduimd, bruin gekartonneerd cahier zijn gemaakt in de periode 1802 -1808. De inhoud van het schriftje bevatte een mooie verrassing, want tussen een dorre opsomming van bundeltjes familiepapieren stond onder de kop Balthazar een soort verslag van het onderwijs aan een jongen van die naam gedurende een periode van twaalf jaar. Persoonlijke documenten uit het verleden, zeker uit het wat verder verwijderde verleden, zijn al schaars, over een onderwerp als opvoeding zijn zij zelfs zeldzaam. De tien bladzijden aantekeningen van Jean Cruts bleken echter voldoende bouwstenen te bevatten om te reconstrueren hoe een Maastrichtse jongeman van deftige huize twee eeuwen geleden onderwezen werd.¹

De aantekeningen beginnen dus in 1802, het jaar waarin Balthazar veertien jaar oud was, maar zij gaan terug tot 1796, het jaar waarin het onderwijs aan de toen achtjarige jongen begon. Elders in het schriftje schrijft Jean Cruts, dat zijn vrouw, 'ma chère Annette' zoals hij haar steeds noemt, aanvankelijk bang was, dat deze werkzaamheden zijn gezondheid zouden schaden. Hijzelf meende dat hij aan waterzucht oftewel oedeem leed

wat een symptoom van hartzwakte kan zijn. Blijkbaar vreesde zijn vrouw echter ook dat haar man te weinig zou kunnen deelnemen aan het sociale leven van het gezin, want om haar te laten zien dat er nog genoeg tijd ter verstrooiing overbleef, had Jean de visites van zijn gezin op de volgende wijze bijgehouden: '1802, Avril, le 23 l'après-midi sont venus nous voir Mr. et Mde. Hessel, les mess. Slijpe; le 26 nous avons été chez Mr. Hessel; le 27 le matin est venue nous voir la famille de Mr. Gijer qui alloit diner chez Mr. Hessel. L'après-midi elle est revenue passer une couple d'heures chez nous.'²²

Ook zijn beide zonen, want behalve Balthazar had hij nog een zoon, Jean genaamd, over wiens opvoeding hij alleen zo nu en dan melding maakt, moesten hun activiteiten schriftelijk vastleggen. Hún aantekeningen zijn helaas niet bewaard gebleven en vaders aantekeningen bieden geen houvast om de druk van hun studielast, hun studielasturen in ons eigentijds onderwijsjargon, én de aard en omvang van hún sociale leven vast te kunnen stellen.

Jean Cruts schreef niet in een literaire stijl over de opvoeding van Balthazar. Zijn aantekeningen vormen een soort boekhouding van de aanschaf en het gebruik van boeken en niet te vergeten de kosten van de lessen die derden verzorgden. Hij vermeldt de vorderingen en af en toe ook iets over de didactiek, de aanpak van het onderwijs aan Balthazar. De volledige tekst, met de vertaling in het Nederlands, is als bijlage I aan dit artikel toegevoegd.

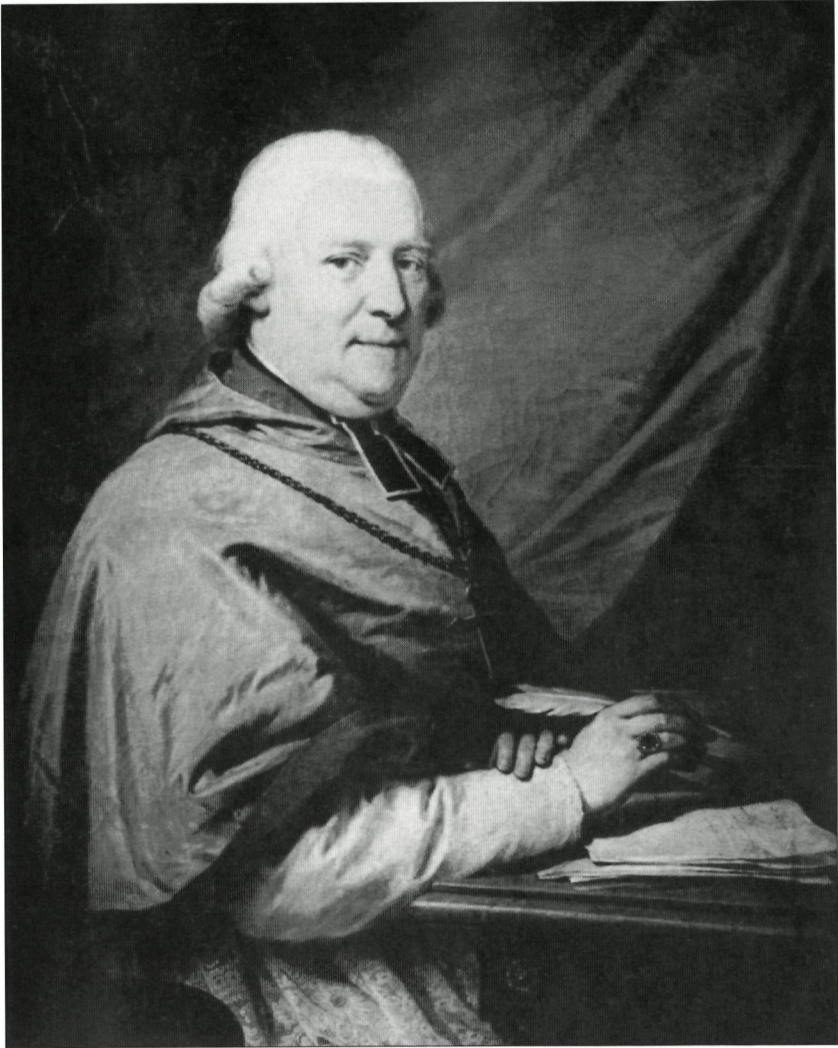
Deze bijdrage verstrekt allereerst enige informatie over de familie Cruts - De Creeft, de tijdsomstandigheden en het onderwijs in die tijd. Daarna volgt de reconstructie van Balthazars onderricht. Deze is noodgedwongen onvolledig. Jean Cruts' aantekeningen roepen namelijk ook vragen op, die slechts gedeeltelijk met behulp van andere historische documenten of literatuur te beantwoorden zijn. Gedeeltelijk hebben zij echter ook betrekking op een deel van het verleden dat bij gebrek aan bronnenmateriaal niet in beeld te brengen is.

I DE FAMILIE CRUTS IN HET MAASTRICHT VAN ROND 1800

1 De familie Cruts-de Creeft (zie bijlage II)

Van zowel vaders- als moederskant kwam Jean Henri Servais Cruts (1755-1808) uit een Maastrichtse familie van welgestelde katholieke magistraten en notabelen. Beide families waren aan elkaar verwant. Zijn vader Willem Hubertus Cruts, die in 1780 overleden was, had verschillende openbare ambten vervuld, zoals gezworene, schepen, burgemeester en paymeester van de stad Maastricht. Zijn moeder, Maria Magdalena Josepha Xaveria Kerens (1724-1814), had niet alleen een vader, Philippe Kerens, maar ook een broer met dezelfde naam, die beiden vergelijkbare functies vervuld hadden in Maastricht. Daarnaast had zij drie broers, die geestelijken waren.

*Mgr. Godfried
Joseph Crüts von
Creits, derde bis-
schop van St.-Pölten
(1806-1815) Foto
naar een schilderij
in het bisschoppelijk
paleis te St.-Pölten.*

Eén van hen, Henricus, was bisschop van Roermond daarna van Wiener Neustadt en tot zijn dood van Sankt Pölten in Oostenrijk.

Jean Henri Servais zelf was licentiaat in de beide rechten en werd in 1780, het sterfjaar van zijn vader, op 25-jarige leeftijd gezworene van de Raad van Maastricht en later ook schepen van de stad. Hij was de derde uit een gezin van zes kinderen. Twee daarvan waren al op jeugdige leeftijd gestorven zodat het gezin Cruts-Kerens uiteindelijk uit vier kinderen bestond: drie zonen en één dochter. Jean zelf zou ook niet echt oud worden, 53 jaar namelijk. Het kan een speling van het lot genoemd worden dat zijn zoon Balthazar in 1841 op dezelfde leeftijd als zijn vader stierf. Zijn tweede zoon, Jean, werd 56 jaar.

Eén van de twee broers van Jean, Godefridus, volgde in 1806 zijn oom Henricus Kerens op als bisschop van Sankt Pölten. Hij veradellijkte zijn naam tot Gottfried Crüts von Creits.

Jean was sinds 1787, vanaf zijn 32ste dus, getrouwd met de elf jaar jongere Annette Adrienne de Creeft (1766-1839) uit Sint Truiden. Haar moeder, Isabelle Marie Christine, barones de Heusch was een jaar na Annettes geboorte overleden en haar vader, Nicolaas Bonaventura de Creeft was hertrouwd met Isabelle Charlotte, barones de Heusch de Schalckhoven. Uit dit tweede huwelijk werden zeven kinderen geboren. Annettes vader was officier in het Franse leger geweest en vier maal gezworene van de raad van Sint Truiden. Zijn beide echtgenotes waren kleindochters van Guillaume, baron de Heusch, heer van Zangerij. Het adellijk goed de Zangerij, gelegen in de gemeente Eigenbilzen in Belgisch Limburg, bestond behalve uit een kasteel, dat thans verdwenen is en waarvan enkel wat bijgebouwen overeind staan, ook uit een aantal boerderijen, vijvers, bossen, bouw- en weilanden ter grootte van maar liefst 638 ha. Toch waren Jeans ouders tegen het huwelijk van hun zoon met Annette de Creeft gekant geweest. Misschien vanwege de ingewikkelde en penibele financiële verhoudingen binnen de familie de Creeft-de Heusch. Jean zelf noemt in zijn schriftje namelijk de nodige titels van processen die hij na de dood van zijn schoonvader tegen zijn stiefschoonmoeder heeft gevoerd om het bezit van Annettes moederlijk erfdeel. In 1811 werd het kasteel de Zangerij trouwens verkocht en wel aan de van oorsprong uit Valenciennes afkomstige Géry Colpin, die gehuwd was met zijn nichtje Maria Emerence Roemers uit Maastricht. Hun dochter Caroline zou later trouwen met Balthazar en brengt in haar bruidsschat o.a. het kasteel De Zangerij mee. Of hiér sprake was van een speling van het lot is zeer de vraag!

's Winters woonde de familie Cruts-de Creeft in Maastricht in de Hondstraat nr. 857, de stadswoning van de weduwe Cruts-Kerens. 's Zomers betrok ze haar buiten dat in Bemelen of Amby lag. Jean bezat in Amby de Hagenhof, ook wel Tiendschuur genoemd, een herenhuis met hoeve, afkomstig uit het bezit van het kapittel van Sint Servaas. In Heer bezat de familie het huis "t Goedje", gelegen in de Dorpsstraat.³

2 Het onderwijs in Maastricht rond 1800

De situatie in Maastricht rond 1800 werd in alle opzichten volledig beheerst door de Franse Revolutie en haar gevolgen. In het najaar van 1794 hadden Franse troepen de Zuidelijke Nederlanden, het huidige België, en vervolgens ook het gebied van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, het huidige Nederland, veroverd. Als gevolg van de vredesonderhandelingen stond deze laatste haar gebied in Limburg af aan Frankrijk en met ingang van 1 oktober 1795 werd het samen met de voormalige gebieden van de prins-bisschop van Luik en die van een aantal Duitse vorsten in het huidige

Portret van pastoor Partouns, in de pastorie van de Sint-Servaaskerk (foto Commissie Limburgse Iconografie van het LGOG).

Nederlands en Belgisch Limburg tot het departement Nedermaas gevormd. Maastricht werd de hoofdstad van dit Franse departement.

Voor het onderwijs had de inlijving bij Frankrijk tot gevolg dat het bestuur van het departement van de Nedermaas in 1797 besloot in de hoofdstad een zogenaamde Ecole Centrale te stichten. In haar drang naar vernieuwing van de gehele maatschappij had in 1795 de Nationale Vergadering, het parlement van de Franse Republiek besloten om het middelbaar onderwijs radicaal te veranderen. Zo'n verandering lag in de lijn der verwachting. De nieuwe machthebbers wilden in vele opzichten breken met het verleden en zij wilden hun idealen en ideeën voortgezet en uitgewerkt zien. De vorming van jongeren speelt daarbij uiteraard een belang-

rijke rol. De school moest daarbij als de opvoedster van de burgers gaan fungeren en de vernieuwde mens, 'l'homme régénéré', realiseren. In elk departement diende daarom een Ecole Centrale opgericht te worden ter vervanging van de ouderwets geachte Latijnse scholen. Zowel in de vakken als in de didactiek werden de nieuwe idealen uitgewerkt. Het Latijn en de Letteren kwamen niet langer op de eerste plaats, maar vakken die aansloten bij de behoeften van industrie, handel, administratie en techniek. Zo deden de exacte vakken, de moderne talen, d.w.z. het Frans, en het recht hun intrede in het middelbaar onderwijs. Voor het onderricht was er geen traditionele klassikale indeling, maar men maakte drie leeftijdsgroepen: twaalf en dertienjarigen, veertien- en vijftienjarigen en een groep van zestienjarigen en ouder. De leerlingen hadden een bepaalde keuzevrijheid ten opzichte van de te volgen vakken. De doelgroep van dit onderwijs waren de zonen uit de middenklassen. Leerlingen konden worden vrijgesteld van het betalen van schoolgeld en per school waren er twintig beurzen beschikbaar, indien tenminste de departementale financiën dit toelieten.⁴

Tot dat moment kende Maastricht twee Latijnse scholen, de kapittel-school van Sint Servaas niet meegerekend. De protestantse Latijnse school was in 1793 tijdens de eerste belegering van de stad door de Franse legers zo zwaar beschadigd geraakt, dat het onderwijs aan de zowat 20 leerlingen gestaakt moest worden en de drie leraren, Essers, Endts en Wurstijsen, werkloos werden. De katholieke Latijnse school zette haar onderwijs voor de ongeveer 40 leerlingen voort tot medio 1798. Het onderwijs aan deze school kwam toen stil te liggen omdat de vier priester-leraren, Bonnemayers, Gulikers, Leuning en Partouns, weigerden de eed van trouw aan de Franse wetten af te leggen.⁵ Kort daarna, op 29 juli 1798, werd de Maastrichtse Ecole Centrale geopend. Deze Ecole Centrale is de enige onderwijsinstelling van dit type die Nederland gekend heeft. Zij heeft slecht kort bestaan - in 1804 werd zij al opgeheven - en is dus niet tot ontwikkeling kunnen komen. Zij telde weliswaar ongeveer evenveel leerlingen als de vroegere twee Maastrichtse Latijnse scholen tesamen, maar was bedoeld ter vervanging van alle Latijnse scholen in het héle departement Nedermaas en die zouden tesamen ongeveer 900 leerlingen geteld hebben!⁶ Als voornaamste oorzaak van het mislukken van de Ecole Centrale wordt door haar geschiedschrijver Spekkens, maar ook door anderen, het feit genoemd, dat zij een bewind vertegenwoordigde dat de bevolking verafschuwde en gezien werd als propaganda van Verlichtings- en vooral van anti-religieuze ideeën.⁷

In Parijs was in 1802 het middelbaar onderwijs intussen ten tweeden male gereorganiseerd. Napoleon was aan de macht gekomen en had in 1801 omwille van het herstel van de betrekkingen met de kerkelijke hiërarchie en het kerkvolk, een concordaat met de paus gesloten. Hierin waren beide partijen overeengekomen dat het katholieke geloof geen staatsgodsdienst zou zijn en dat de paus de onteigening van de kerkelijke goederen zou accepteren in ruil voor het onderhoud van de geestelijken en de kerkge-

bouwen door de Franse staat. Napoleon, die van zichzelf gezegd zou hebben: 'Je ne suis rien; je ne crois pas aux religions' ('Ik ben niets, ik geloof niet in godsdiensten'), zag de godsdienst desalniettemin als de beste waarborg voor maatschappelijke orde en gehoorzaamheid aan zijn wetten.⁸

In de nieuwe opzet van het middelbaar onderwijs kreeg Maastricht niet een Lyceum, de eersterangs middelbare school, maar een zogenaamde *Ecole Secondaire*, een schooltype van de tweede garnituur. Het was een zesjarige opleiding met daaraan een internaat verbonden. Het zwaartepunt lag wederom bij de Oude Talen, dat wil zeggen Latijn, maar onderwijs in de wis-, natuur- en scheikunde en in tekenen bleef gehandhaafd. De voertaal was het Frans en niet het Latijn zoals 'vroeger' op de Latijnse school. De school, die in 1804 als de opvolgster van de *Ecole Centrale* begon, telde zes leraren en had als directeur J.H. Bonnemayers, priester en oud-leraar van de katholieke Latijnse school.⁹ Een duidelijk bewijs van de politieke koerswijziging aan beide kanten. Het valt dan ook niet te verbazen dat zij heel wat populairder was dan haar voorgangster. Een ongedateerde ambtelijke bron - de Fransen hebben tijdens de bezetting immers zowat alles geteld en gekwantificeerd - vermeldt dat 219 leerlingen de *Ecole Secondaire* bezochten. Bij dit aantal staat echter in een ander handschrift vermeld: 'il y a erreur, le nombre effectif n'est pas aussi grand' ('fout, het werkelijke aantal is niet zo groot'). Volgens de historicus Wouters zou in de jaren 1812-1814 het hoogste aantal leerlingen bereikt zijn, namelijk 170. De Franse ambtelijke bron vermeldt voorts dat in Maastricht 825 kinderen enige vorm van onderwijs kregen. Behalve de 219 leerlingen van de *Ecole Centrale* kregen de 606 andere kinderen particulier onderwijs op zogenaamde vrije scholen. De meeste van hen werden onderricht in Frans, Duits en Nederlands. Deze laatste taal werd afwisselend met 'le flamand' en 'le hollandais' aangeduid. Opvallend is dat bij geen van de vrije scholen onderwijs wordt vermeld in wis-, natuur- of scheikunde, noch in tekenen. De naam 'vrije scholen' is wat hoogdravend voor de 21 privé-schooltjes. Het kleinste schooltje met negen leerlingen kreeg van J.P. Latour 'écriture française' en de grootste school met 60 leerlingen volgde bij A.M. Lejacques 'Lire le français et le flamand'.¹⁰

In 1798 was Balthazar met zijn tien jaar nog te jong om aangemeld te kunnen worden voor de *Ecole Centrale*, maar in 1804 had de veertienjarige ingeschreven kunnen staan bij de *Ecole Secondaire*, die geleid werd door Bonnemayers, de man die daarvoor zijn privé-leraar Latijn was geweest. Naar de motieven van Jean Cruts om dit niet te doen, maar zijn zoon zelf te onderwijzen laat het zich raden. Hij zelf had waarschijnlijk zoals zijn broer Godfried de Latijnse school bezocht. Maar misschien was hij na het échec van de *Ecole Centrale* bang dat het onderwijsniveau van de *Ecole Secondaire* in zijn geheel te laag zou zijn.¹¹ In de Republiek was in bepaalde regentenfamilies in de zeventiende en achttiende eeuw de mode ontstaan om hun kinderen zelf onderwijs te geven en dit niet over te laten aan huisonderwijzers om te voorkomen dat de traditionele Hollandse burgerlijke waarden en

normen ondermijnd werden.¹² Wellicht was het de overweging van Jean Cruts in deze onzekere tijden, ook op het gebied van waarden en normen, zelf zijn kinderen te onderrichten of te laten onderrichten onder zijn toezicht en door mensen van zijn keuze.

2 HET ONDERWIJS AAN BALTHAZAR CRUTS (1796-1808)

1 De vakken

Uit de aantekeningen van Jean Cruts valt het onderstaande overzicht op te maken:

Vakken	Leraren	Periode
Lezen (Nederlands & Frans)	J. Cruts	1796-1798
Schrijven (idem)	J. Cruts Sanders	1798 1801
Nederlands	Endts	1799-1800
Rekenen	Endts Müller	1799-1800 1801-1802
Aardrijkskunde	J. Cruts	1800-1801; 1804-1805
Latijn	J. Cruts Bonnemayer Goffin	1800-1808 1804 1804-1805
Dansen	Keller Pelerin de Groutars	1801-1805 1807
Muziek (viool)	Janssen Kanten of Canten	1801-1804 1804-1808
Frans	?	1802-1808
Geschiedenis	?	1802-1808
Tekenen	Hermans, F. en/of L.	1802-1804 (1808)
Wiskunde	Wies	1805-1806
Biologie	?	1806-1808

De volgorde van het rijtje vakken is de volgorde van vermelding door Jean Cruts.

Bij dit overzicht moeten onder *Periode* de jaartallen niet zo gelezen worden alsof Balthazar het hele jaar of al die jaren onderwijs heeft gehad in een bepaald vak. Als voorbeeld citeer ik hier wat Cruts over het schrijfonderwijs

door Sanders vermeldt: 'A Balthazar et Jean nous donnâmes Mr. Sanders pour maître d'écriture. Ils l'eurent pendant trois mois. Cela nous couta 18 florins' ('Balthazar en Jean gaven we de heer Sanders als leraar voor het schrijfonderricht. Zij hadden hem voor drie maanden. Dat kostte ons achttien gulden'). Balthazar en zijn broer Jean kregen in 1801 dus slechts drie maanden schrijfles. Hoevéél lessen in die drie maanden gegeven werden en hoe láng die lessen duurden vermeldt hun vader niet. Bovendien worden alleen de betaalde lessen genoemd en hoeveel lessen of uren hijzelf of anderen onbetaald aan het onderwijs van zijn zonen besteed hebben blijft onduidelijk. De betaling der leraren is een hoofdstuk apart. Zij geschiedde in guldens, hetzij de Hollandse, Oostenrijkse of Luikse, in Franse of Oostenrijkse kronen en in Franse Louis d'or. De hoogte van de vergoeding per les was ook verschillend, niet alleen tussen de leraren onderling, maar ook de vergoeding aan één en dezelfde leraar verschilde. Zo begon de vioolleraar Janssen in 1803 met f1,50 per les en hij eindigde een jaar later met f3,00 per les. Er zijn verschillende verklaringen mogelijk, zoals inflatie en de kwaliteit en schaarste van bepaalde docenten, maar het ontbreken van gegevens over het exacte aantal lessen en de duur ervan, maken het mijns inziens niet goed mogelijk om op de beloning van de leraren nader in te gaan.

De vraagtekens onder *Leraren* zijn geplaatst in die gevallen waarin Cruts geen leraar met name noemt. Het is echter aannemelijk dat hij of anderen uit zijn omgeving voor de erbij horende vakken optraden als Balthazars leraren. Alleen al om deze redenen is het moeilijk om een totaal beeld te geven van het onderwijs dat Balthazar ontving.

2 De leraren

Over de al genoemde *Sanders* heb ik geen informatie gevonden. Van *Müller* en *Goffin* is zeer weinig bekend. Eerstgenoemde was één van de reeds vermelde zelfstandige schoolmeesters in Maastricht en Goffin was wellicht de priester Aegidius Goffin van wie ik enkel weet dat hij één van Minckelers' getuigen was toen deze zijn testament notarieel vastlegde. Van *Endts* is wat meer bekend. Na het sluiten van de protestantse Latijnse school was deze een eigen schooltje annex internaat begonnen. Hij gaf onderricht in Frans, Nederlands ('le flamand' volgens de Franse ambtenaren), Latijn, aardrijkskunde en volgens Jean Cruts ook in rekenen.¹³ Balthazar is op zijn elfde jaar vier maanden bij hem in de leer geweest, van november 1799 tot 22 februari 1800, omdat zijn ouders hun zieke tante Barbara de Heusch in Diest wilden bezoeken. Voor de katholiek Cruts was het blijkbaar geen probleem om zijn zoon onder te brengen bij de protestant Endts, die waarschijnlijk voornamelijk leerlingen van hervormde huize onder zijn hoede had.

Bonnemayer, ook wel Boenemayers en Bonemeyer geschreven, was een katholiek priester en zoals gezegd, leraar, ja zelfs onderdirecteur van de

voormalige katholieke Latijnse school. Hij was een pedagoog en bestuurder van de oude stempel. Zijn benoeming tot directeur van de Ecole Secondaire was in oktober 1804 ongetwijfeld de reden waarom hij stopte met de lessen Latijn aan Balthazar. In zijn nieuwe hoedanigheid drukte hij zijn stempel op deze onderwijsinstelling wat betreft het herstel van tucht, orde en gezag. Bovendien heeft hij zoveel mogelijk de lesprogramma's en methodes 'hervormd' naar het voorbeeld van die van de voormalige Latijnse school. In augustus 1809 nam hij ontslag als directeur na veranderingen in de organisatie van het bestuur van de Ecole Secondaire, die er op neerkwamen dat hij als directeur een minder onafhankelijke positie kreeg.¹⁴

De dansmeesters, *Keller* en *Pelerin de Groutars* gaven hun onderricht bij de leerlingen thuis, of bij één van hen waar de anderen dan naar toe kwamen. Jean Cruts vermeldt dat Keller, van wie verder niets bekend is, op deze wijze les gaf ten huize van een zekere Gyer en dat zijn beide zonen daar ook aan deelnamen. Wellicht waren zij allen ook op de besloten bals die gegeven werden in de zogenaamde redoutezaal van de schouwburg. Sedert de in gebruikname van de nieuwe schouwburg in 1788 in de voormalige Jezüietenkerk, werden in de ruimte onder de eigenlijke theaterzaal redoutes, dat wil zeggen bals gehouden. In een brief aan de prefect, het hoofd, van het departement van de Nedermaas, kondigde Jean Groutars, 'maître de danse de Maestricht', namens de vereniging Société des Redoutes aan, dat er in het seizoen 1806-1807, een achttiental redoutes gehouden zouden worden.¹⁵ Hij zal zijn pupillen Cruts en Keetje, Joke en Louise Gyer en zijn andere leerlingen ongetwijfeld aangespoord hebben het bij hem geleerde daar in praktijk te brengen.

Aan het vioolonderricht van Balthazar heeft Cruts sr. het meeste geld gespendeerd en zijn zoon Balthazar een groot deel van zijn tijd. In totaal werden verspreid over acht jaren 450 vioollessen met name genoemd en daarnaast werden er in een periode van veertien maanden nóg een onbekend aantal lessen gegeven. Balthazars eerste vioolleraar, *Janssen*, was waarschijnlijk lid van het Maastrichtse theaterorkest. Van diens opvolger *Kanten* kan dat met zekerheid gezegd worden. In het begin van de achttiende eeuw was de toenmalige gouverneur van het militaire garnizoen, Dopff, begonnen met het engageren van Franse theatergroepen en zijn opvolgers hadden dit voortgezet. Zo ontstond de 'Comedie' en hieraan was een orkest verbonden dat gevormd werd door Maastrichtse musici. Waarom Janssen vervangen werd door Kanten is onduidelijk, maar zijn opvolger kan vader Pierre of zoon Jean Kanten geweest zijn. Van junior is bekend dat hij vanaf zijn achtste jaar in het openbaar optrad. Over het muziekleven in Maastricht is helaas weinig archiefmateriaal beschikbaar. Vermeld zij nog dat André Gambon, van wie Jean Cruts in 1804 voor Balthazar een viool kocht, een Maastrichtse vioolbouwer was.¹⁶

Bij de tekenleraar *Hermans* zijn er maar liefst drie mogelijkheden: ofwel François (1745-1804) was Balthazars tekenleraar, zijn broer Louis (1750-

1835) ofwel beiden zijn het geweest. De laatste mogelijkheid zou mooi aansluiten bij de werkwijze van deze broers. Zij werkten namelijk beiden op de Ecole Centrale. De eerste als tekenleraar, de tweede als conciërge. François werd na zijn dood niet opgevolgd door zijn broer, maar door de twintigjarige Willem, of Guillaume naar de mode van die tijd, Franquinet, die pas was afgestudeerd aan de Academie van Antwerpen. François zelf was in 1798 met enige twijfel aan zijn kwaliteiten als schilder en pedagoog tot tekenleraar benoemd. Op school waren zijn lessen echter druk bezocht, maar dit zegt op de eerste plaats iets over de populariteit van het vak, want ook bij zijn opvolger Franquinet werden de lessen tekenen druk bezocht. François Hermans moest zich op een gegeven moment bij het bestuur verantwoorden voor zijn veelvuldige afwezigheid op school. Hij liet zich op school dan vervangen door zijn broer, terwijl hijzelf thuis, zo vermoedde men, privé onderwijs zou geven. In zijn verweer beriep François zich voor zijn afwezigheid op zijn ziekte, astma, en hij had slechts één privé-leerling, zo schreef hij het bestuur.¹⁷ Die ene leerling zou Balthazar Cruts geweest kunnen zijn. Diens vader maakte in de winter van 1802-1803 voor het eerst melding van tekenlessen gegeven door Mr. Hermans. Aangezien hij geen voornaam vermeldt kan het echter ook Louis geweest zijn. In ieder geval moet deze laatste na de dood van zijn broer in 1804 de tekenleraar van Jean Cruts geweest zijn, aangezien Cruts sr. tot het einde van zijn aantekeningen in 1808, voor deze zoon lesgeld bleef betalen aan de 'maître de dessin' Hermans. Helaas wordt over de inhoud van het tekenonderricht geen informatie gegeven en moeten we het doen met de mededeling dat de tekenleraar zo gedreven was dat hij zondags gratis les kwam geven. Ook als kunstenaars werkten de gebroeders Hermans samen. François kreeg daarbij bekendheid als schilder van historische taferelen en religieuze allegorieën. Louis had zich gespecialiseerd in stillevens met bloemen en vruchten waarmee hij in de loop van zijn lange leven in het Maastrichtse naam verwierf.¹⁸

De laatste in deze galerij van privé-leerkrachten is de nog zeer jonge wiskundeleraar Bernard *Wies*, ook wel *Wijs* geschreven. In 1802 had deze jongeman op achttienjarige leeftijd zijn eindexamen gedaan aan de Ecole Centrale van Maastricht. Hij was een goede leerling, die niet alleen drie jaar achtereenvolgend bekroond was voor zijn prestaties op het gebied van de wiskunde, maar die ook éénmaal een onderscheiding had gekregen voor zijn kennis van natuur- en scheikunde en tweemaal voor die van grammatica.¹⁹ Toen hij in 1805 Balthazar les begon te geven was hij 21 à 22 jaar oud en Balthazar zeventien. Bijna leeftijdgenoten dus. In 1808 volgde Wies zijn eigen wiskundeleraar, de Fransman Charles-Philippe Thomas, op als wiskundedocent aan de Maastrichtse Ecole Secondaire. Thomas was benoemd aan het Lyceum te Luik. Het is opvallend dat Cruts sr. niet Thomas had aangezocht als wiskundeleraar voor zijn zoon. Hij wordt namelijk een briljant wiskundige en goede leraar genoemd, die bovendien ambitieus en niet afkerig van extra inkomsten was. Wellicht is het feit dat hij geen aangenaam mens geweest moet zijn

gewoonweg de reden waarom de voorkeur werd gegeven aan Wies. Deze kan bij zijn onderwijs gebruik gemaakt hebben van de door Thomas in 1801 uitgegeven 'Leçons graphotechniques élémentaires d'arithmétiques'. Wies bleef tot zijn pensionering in 1847 werkzaam aan het middelbaar onderwijs in Maastricht.²⁰

Over de kwaliteiten van de leraren van zijn zoon heeft Cruts zich nauwelijks uitgelaten. Indirect verweet hij Endts diens advies om Balthazar een boekje met fabels in het Frans en het Latijn te laten vertalen, omdat het te hoog gegrepen bleek te zijn voor 'le pauvre enfant'. Van Hermans prees hij, zoals gezegd, diens ijver en toewijding om op zondag gratis tekenles te komen geven.

3 De boeken

Voor het onderwijs aan Balthazar zijn ongeveer 60 boeken gebruikt. Hieronder vallen schoolboeken, studieboeken in ruimere zin en romans. Ik zal ze hier niet alle in extenso bespreken, maar concentreer mij vooral op de school- en studieboeken. Balthazars boekenlijst is als Bijlage III aan dit artikel toegevoegd.

Jean Cruts vermeldt zelf weinig of niets over zijn motieven om bepaalde boeken te kiezen of over de wijze waarop Balthazar de boeken gebruikte. Door zelf de boeken te bestuderen en door informatie te verzamelen over de auteurs heb ik getracht mij een beeld te vormen van het soort onderwijs dat Balthazar met behulp van deze boeken kreeg. Bij de bespreking van de boeken volg ik enerzijds de volgorde van hun vermelding door Jean Cruts, maar anderzijds heb ik de boeken ook thematisch geordend.

Over het onderwijs in de muzische vakken kan weinig inhoudelijks medegedeeld worden, aangezien door Cruts sr. op dit terrein geen enkel boek of methode genoemd wordt. Het zal daarom waarschijnlijk wel altijd onbekend blijven welke dansen Balthazar beheerste, welke muziek hij speelde en hoe verdienstelijk hij in beide was. Misschien bevindt zich nog ergens een tekening, aquarel of schilderij in het bezit van zijn nazaten, maar het is al even onwaarschijnlijk dat wij dat ooit onder ogen zullen krijgen.

3.1 *Het begin*

De eerste drie boeken die Balthazar te lezen kreeg zijn geschreven door tijdgenoten, die alle drie de opvoedingsidealen van de Verlichting uitdroegen. Als eerste las Balthazar de "Historiettes et conversations à l'usage des enfants qui commencent à lire un peu couramment". Achter het pseudoniem Madame V. gaat een zekere barones Frederique Henriëtte *Wiesenhuetten* schuil.²¹ Deze dame had voor haar eigen kinderen een leesboek gemaakt en in 1790 gepubliceerd, omdat er volgens haar in het Frans voor de leeftijdgroep van kinderen van ongeveer acht jaar geen geschikt

werk voor handen was. In zogenaamde Conversations 'praat' zij met allerlei kinderen, bijvoorbeeld met Charles of Louise, over hun speelgoed en spelletjes, hun hond en andere zaken die passen in de wereld van de kinderen, want dat is duidelijk de bedoeling van de schrijfster: haar lees oefeningen te laten aansluiten op de leefwereld der kinderen. De Historiettes zijn korte verhalen over waarden en normen, zoals vriendelijk zijn en niet liegen. Typerend voor de geest van de Verlichting is het verhaaltje over een edelman, die naast zijn kasteel een school heeft ingericht voor gratis onderwijs voor de dorpskinderen.

Het exemplaar van de Historiettes dat in het bezit van de Stadsbibliotheek van Maastricht is, wordt vooraf gegaan door het ABC van Campe. Balthazar deed over dit 'boekje' zoals Jean Cruts het noemt, maar dat toch maar liefst 298 bladzijden telt, vijftien maanden. Daarna las hij 'L'ami des enfans' van Arnaud Berquin (1747-1791). Deze Franse schrijver was in zijn tijd vooral bekend door zijn boeken voor kinderen. Hij had hierbij als voorbeeld de Duitse schrijver van kinderboeken C.F. Weisse. Deze behoorde tot de vriendenkring

van de Aufklärer Lessing en had een vierentwintigdelig tijdschrift voor kinderen gepubliceerd, 'Der Kinderfreund'. Waarschijnlijk heeft Berquin niet alleen de titel maar ook een groot deel van de inhoud van Weisses tijdschrift vertaald.²²

De zojuist genoemde Joachim Heinrich Campe (1746-1818), was een Duitse schrijver en pedagoog. Hij heeft in Brunswijk één van Duitslands belangrijkste bibliotheken over opvoeding tot stand gebracht en wordt gezien als één van de drijvende krachten achter de ontwikkeling van het volksonderwijs in Duitsland.²³ Balthazar las Campe's 'Le nouveau Robinson', de Franse vertaling van 'Robinson der Jüngere'. Het is een zogenaamde Robinsonade, een avonturenroman met pedagogische bedoelingen naar het

Frontispice van
"Le Nouveau
Robinson" van
J.H. Campe,
gedrukt te
Amsterdam in
1790 (Maastricht,
Stadsbibliotheek,
130 B 16).

voorbeeld van Defoe's *Robinson Crusoe*. Campe stemt het verhaal echter geheel af op kinderen en in tegenstelling tot het boek van Defoe, in zijn optiek *Robinson der ältere*, worden religie en godsdienstzin bewust en in positieve zin in het verhaal verwerkt. Bovendien is hij van mening dat Defoe de positieve aspecten van de Europese materiële cultuur te weinig aan bod liet komen. Campe laat daarom in zijn boek een Europees schip stranden op Robinsons eiland zodat deze de beschikking kreeg over 'tous les instrumens d'Europe, qui lui étoient nécessaires pour se procurer bien des commodités qui naissent de la vie sociale des hommes civilisés' (alle Europese instrumenten die hij nodig had om zich te voorzien van de gemakken die voortkomen uit het sociale leven van beschaafde mensen). *Robinson en Vrijdag* komen behouden in Hamburg (!) aan, werken er als timmerlieden en zijn door hun dienstbaarheid, eenvoud en harmonieuze samenwerking een voorbeeld voor iedereen. Eén dag in de week leven zij zoals zij op hun eiland deden. Het verhaal wordt verteld door de vader van een groot gezin, dat als lijfspreuk heeft 'ora et labora'. Het boek is uitgesproken opvoedkundig van strekking. Zo begint de vader pas te vertellen als iedereen zich buiten op het gras rondom hem heeft verzameld en voldoende voorzien is van erwten en boontjes om die ijverig te doppen of te blezen tijdens het aandachtig luisteren naar het spannende verhaal met een boodschap. Voor het hele verhaal zijn 31 bijeenkomsten nodig en de vertelling wordt regelmatig onderbroken door vragen van de kinderen en de pedagogisch verantwoorde antwoorden en toelichtingen van de vaderfiguur.

3.2 *De studie van het Latijn*

Balthazar kreeg vanaf zijn twaalfde jaar, de leeftijd waarop in de achttiende eeuw de jongens doorgaans naar de Latijnse school gingen, van zijn vader onderricht in het Latijn. Deze gebruikte een vijftal schoolboeken om zijn zoon de actieve en passieve beheersing van het Latijn bij te brengen.

Voor het leren van de Latijnse vormleer, d.w.z. de werkwoorden en de zelfstandige naamwoorden met hun vervoegingen en verbuigingen, wordt geen hulpmiddel genoemd. Maar voor het leren van de Latijnse syntaxis, de grammatica, werd gebruik gemaakt van *Paulus Potmans'* 'Hortus observationum praecipuarum syntaeos latinae linguae'. Deze Maastrichtenaar (1681-1733) was priester en vanaf ongeveer 1722 rector van de sinds 1640 bestaande school die gehuisvest was in de gebouwen van het Sint Servaaskapittel. Van hem is verder niets meer bekend dan dat hij, naar de omschrijving van het *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, 'bloede als taalkundige'. Zijn syntaxis, die in 1719 voor het eerst gedrukt was bij de Weduwe W. Bouwens te Maastricht, is in de loop van de achttiende eeuw minstens vijfmaal herdrukt en niet alleen in Maastricht, maar bijvoorbeeld in 1768 ook in Brussel.²⁴

Zoals de titel van zijn werk al aangeeft, zag Potmans zijn syntaxis als een tuin waarin de bijzonderheden van de Latijnse taal te vinden zijn voor de leergierige jeugd, of om in zijn eigen, meer dichterlijke bewoordingen, te zeggen:

*Komt, die eerst niet wel en konden
in het bloeyen van de jeugd
De LATYNSCHE TAEI doorgronden,
Zyt in desen HOF verheugt:
Wilt hem dickwils wel doorlesen,
Siet al wat 'er is geplant,
Want het sal U dienstig wesen,
En verlichten Uw verstand.*

Vervolgens worden, verspreid over 156 pagina's, in alfabetische Nederlandstalige rangschikking, de betekenis en eigenaardigheden van de verschillende woorden en uitdrukkingen behandeld. Een voorbeeld:

<i>Observa van het wordeken'binnen'</i>	
<i>binnen / met stilte</i>	<i>intùs</i>
<i>binnen / met roerte</i>	<i>intrò</i>
<i>binnen / in eenige plaets en als't tijd beteekent</i>	<i>intrà</i>
<i>binnen / beteekende in</i>	<i>in</i>
<i>Bemerckt noch het gebruijck van dit wordeken'binnen' in de volgende exempels...²⁵</i>	

Een hele klui om al die 'observae', regels, te leren, maar de toon waarop Potmans zich tot zijn jeugdig publiek richtte, klinkt vriendelijk en begripvol. In een aardige vergelijking spreekt hij over hen als degenen die vanwege hun jeugdige leeftijd zonder vleugels willen vliegen. Wellicht heeft Balthazars vader in eenzelfde geest deze grammatica met zijn zoon doorgenomen.

Reeds na een jaar onderricht las Balthazar enkele bladzijden uit de Colloquia van Corderius. Volluit heet dit werk 'Colloquia scholastica. Libri 5 ad pueros in sermone latino paulatim exerandos'. Het is een zestiende eeuws werk van *Mathurin Cordier* (1479-1564), die beter bekend is onder zijn verlatijnste naam Maturinus Corderius. Deze was geboren in Noord-Frankrijk in de buurt van Rouen, rooms-katholiek priester gewijd, maar tijdens de Hervorming uitgetreden en overgegaan tot het Calvinisme. Hij stond in zijn tijd bekend als een humanist en begenadigd leraar, die Calvijn als leraar zo goed bevallen was, dat hij hem heeft overgehaald om in Genève, de stad waar Calvijn zijn ideale christelijke staat probeerde te realiseren, onderricht te komen geven. Corderius ijverde voor het gebruik van een zuiver Latijn en streed tegen het potjeslatijn dat veel scholieren in zijn tijd leerden en gebruikten.

Boeken zoals de Colloquia werden als modellen gebruikt voor de mondelinge taalverwerving van het Latijn en dienden dus ter oefening van de spreekvaardigheid in het Latijn. Deze taal moest men immers niet alleen kunnen lezen en schrijven, maar ook vlekkeloos spreken.

De eerste druk van de *Colloquia* verscheen in 1564, het jaar van Corderius' overlijden, en is wellicht posthuum de publicatie van zijn eigen lespraktijk. De methode was zeer populair, is vele malen herdrukt, voor het laatst in 1830. Zij zou vooral veel gebruikt zijn in Zwitserland, Frankrijk en in ons land op de protestantse Latijnse scholen.²⁶ Zoals de Franse Revolutie gevolgen had voor het middelbaar onderwijs in de negentiende eeuw, zo had de Reformatie twee eeuwen eerder eveneens gevolgen gehad voor de Latijnse scholen. Er moest in de protestantse onderwijswereld namelijk een alternatief komen voor het opvoedingssysteem van de Jezuïeten. In de Republiek kwam om deze reden in het gewest Holland vanaf 1625 een lijst van verplichte leerboeken. Hiertoe behoorden een bloemlezing uit de *Colloquia* van Erasmus én Corderius.²⁷

Corderius' *Colloquia* bestaat uit samenspraken over allerlei onderwerpen. Bijvoorbeeld over 'adjectieven van de derde declinatie', maar er zijn er ook zoals die met de titel 'Puer interrogatus de absentia causam adfert honestam, eamquem scriptam profert', ofwel 'Een jongen die ondervraagd wordt over zijn afwezigheid, voert een eerlijke reden aan en haalt die geschreven te voorschijn'. Een schoolsituatie die na al die eeuwen niet wezenlijk veranderd is.

Een tweede methode die diende om de spreekvaardigheid in het Latijn te leren was de "Dialogi familiares" van de Vlaamse Jezuïet *Antonius van Torre* (1615-1679). Ondanks het feit dat deze methode door kenners als niet elegant en niet vrij van fouten werd beschouwd, was hij zeer populair en werd hij lange tijd gebruikt. De eerste druk is van 1657, de laatste van 1859.²⁸ Van Torre had zijn methode geschreven om het spreken van het Latijn op de colleges van zijn orde te verbeteren. Eén van zijn geboden voor de leerlingen luidde dan ook: 'Spreekt altijd Latijn oock in het spel; want wie zich schaemt te spreken desen en magh niet verhoppen de wel-spreekentheydt der tael'.

De methode bevat drie delen: 'Pars prima, ad pietatem et mores spectans', twintig dialogen; 'pars secunda, ad scholam et litteras spectans', vijftien dialogen, 'pars tertia, ad lusus spectans', tien dialogen. In tegenstelling tot Corderius gaf van Torre in zijn dialogen een letterlijke vertaling in de volkstaal. Op deze wijze werden er bij de jongens standaard uitdrukkingen en zinswendigen ingeheid. Zo worden bijvoorbeeld in een dialoog vier jongens ten tonele gevoerd, Matthaëus, Marcus, Lucas en Johannes (sic), die een spel spelen waarbij stenen naar een stok worden gegooid waarbij het er voor iedereen om gaat om zijn steentje zo dicht mogelijk bij die stok terecht te laten komen. Alle mogelijke situaties en gesprekken die zich daarbij kunnen voordoen, komen aan de orde: het zoeken naar de meest geschikte steentjes, het vormen van twee groepen, het meten van de afstanden, de meningsverschillen daarover, tot en met het zoeken van een onpartijdige scheidsrechter, voor letterlijk alles worden de juiste Latijnse uitdrukkingen gegeven.

Balthazars vorderingen in het Latijn waren in de zomer van 1802 - hij was toen veertien jaar oud - zo ver georderd, dat hij tijdens het verblijf van de familie op hun buiten de 'Uitgelezenen fabelen, vertelsels en merkwaardigheden uit de natuurlijke geschiedenis, in de latijnse taele' van de Berlijnse rector gymnasii *Frederik Gedike* las. Dit 'petit ouvrage', weliswaar in octavo maar toch nog altijd 194 bladzijden tellend, bleek achteraf gezien op dat moment te hoog gegrepen voor Balthazar. Het boek was in 1788 voor het eerst in Nederland uitgegeven en in 1803 al voor de derde keer hier te lande gedrukt. Het enige Nederlands stond in de voorrede en achterin was een woordenlijst Latijn-Nederlands opgenomen. Behalve enkele Latijnse grammaticaregels werden ook Franse grammaticaregels genoemd. Blijkbaar was het de bedoeling dat de leerlingen de Latijnse teksten ook in het Frans vertaalden, de tweede internationale taal van de beschaafde wereld in die dagen.

Gedike wilde met zijn methode niet alleen een vertaalboekje leveren, maar ook, naar hij zei, 'het hart vormen en het verstand verrijken'. Daarvoor had hij in het Latijn een veertigtal fabels afgedrukt, voornamelijk van Aesopus en Phaedrus, 93 stukjes uit teksten van Cicero, Gellius, Plinius en Plutarchus over zaken zoals de moed der Spartanen en allerlei menselijke deugden en ondeugden; verder 58 verhalen over dieren, planten, hemellichamen, gezondheid en ziektes en tot slot mythologie, of fabelleer zoals hij het noemde, met beschrijvingen van de voornaamste Griekse en Romeinse goden en hun bijzonderheden. Zoals gezegd geen gemakkelijke kost voor Balthazar. Zijn vader gaf de schuld aan Endts, want die had hem het werk aangeraden, maar misschien was hij er zelf ook debet aan, omdat hij eerst zelf de Latijnse verhalen vertaald had in het Nederlands en Balthazar ze daarna in het Latijn en vanuit die taal vervolgens ook in het Frans moest vertalen.

Ter afronding van het niveau waarop Balthazar geacht werd het Latijn te beheersen heeft zijn vader de 'Selecta latini sermonis exemplaria' van *Pierre Chompré* (1698-1760) gebruikt. Deze zevendelige bloemlezing van de Romeinse literatuur was door de Parijse kostschoolhouder Chompré in eerste instantie bedoeld voor zijn eigen leerlingen, maar had in gepubliceerde vorm in de achttiende eeuw in heel Europa 'ad christianae juventutis usum' een enorm succes.²⁹ Er zijn opvallend veel fragmenten opgenomen uit historische werken, bijvoorbeeld van Caesar, Sallustius, Nepos, Suetonius, Livius en van de vierde-eeuwse christelijke historicus en hagiograaf Sulpicius Severus. De rhetorica is vertegenwoordigd door werken van Cicero, Plinius Minor en Valerius Maximus; de filosofie, zeer spaarzaam, door fragmenten uit de werken van Seneca en Aulus Gellius. Ruime aandacht was er voor het werk van de blijspeldichters Plautus en Terentius.

3.3 De klassieke literatuur en geschiedenis

Cruts sr. heeft zijn zoon werken laten lezen van klassieke auteurs zoals Curtius, Eutropius, Horatius, Justinus, Livius, Ovidius, Tacitus en Vergilius. Het voert mijns inziens te ver om al de werken die Balthazar in hun geheel, in fragmenten, in het Latijn of in een Franse vertaling gelezen heeft, de revue te laten passeren. Een selectie lijkt mij meer op zijn plaats.

In de winter van 1802-1803 was Balthazar begonnen met naast het Latijn ook de Romeinse geschiedenis te leren. Hij vertaalde hardop stukken uit het compendium van de Romeinse geschiedenis in 10 delen, 'Brevarium ab urbe condita' genaamd, dat *Eutropius* in de vierde eeuw na Christus in opdracht van keizer Valens geschreven had. De stijl van deze geschiedschrijver wordt vlot en helder genoemd en zijn boeken waren tot in de negentiende eeuw populair als schoolboeken.³⁰ De 'Historiae' van *Justinus*, waarschijnlijk in de derde eeuw na Chr. geschreven, is allerminst vlotte en prettig leesbare kost. Het is een samenvatting van het hoofdwerk in 44 delen van Pompeius Trogus, 'Historiae Philippicae' genaamd. Dit werk van Trogus, die leefde in de tijd van keizer Augustus, is verloren gegaan. Het had als onderwerp de 'wereldrijken' uit de Oudheid, te weten die van de Assyriërs, Meden, Perzen en vooral dat van de Macedoniërs, Philippus en Alexander de Grote. De samenvatting van Justinus omvat 1/6 deel van het origineel en beslaat in een achttiende-eeuwse Nederlandse uitgave 732 bladzijden, de commentaren, addenda, corrigenda en Index niet inbegrepen. Justinus heeft vooral de anecdotes en exemplarische voorbeelden overgenomen, zodat het niet verwonderlijk is dat Cruts schrijft, dat hij in de kantlijn van het uittreksel van dit werk, dat hij voor Balthazar maakte, de jaartallen heeft vermeld.³¹

Voor de bestudering van *Livius*' 'Ab urbe condita', schafte Cruts zowel de commentaren aan van de Duitse classicus en specialist in de Romeinse geschiedenis Johann Freinsheim, alias *Freinsheimius* (1608-1660), als de Franse vertaling van Livius door Pierre Louis Gin (1726-1807), die echter niet als al te best aangeschreven staat.³²

'De viris illustribus urbis Romae a Romulo ad Augustum' van de Franse jezuïet Charles François *Lhomond* (1727-1794) bevat, zoals de titel al aangeeft, verhalen over belangrijke Romeinen. In totaal gaat het om 64 kortere en langere opstellen over de zeven koningen, consuls, Cicero, Brutus en tenslotte Octavianus, keizer Augustus. Lhomond is een bekend schrijver van schoolboeken over klassieke en kerkgeschiedenis, Latijnse en Franse grammatica geweest. Vanwege hun eenvoud en helderheid werden zijn boeken veel gebruikt en in verschillende talen vertaald. In 1966 verscheen nog een Franse uitgave van het hier genoemde werk. Zijn oeuvre bestaat uit slechts vier titels, maar het totale overzicht van alle drukken en herdrukken hiervan, beslaat in de 'Catalogue général des livres imprimés' van de Franse Bibliothèque Nationale 147 kolommen, verspreid over 37 pagina's.³³

Balthazar las ook enkele ‘moderne’ historische werken over de Oudheid, ook al kun je O. Goldsmith (1730-1774), maar vooral R. de Vertot (1655-1735) over wie het hier gaat, niet direct tijdgenoten noemen.

Een echte historicus was *Goldsmith* niet. Hij was opgeleid als arts, maar zijn bekendheid dankte hij aan zijn boeken en gedichten. Hij was een veelschrijver en broodschrijver, want zijn extravagante leefstijl kostte veel geld. Zijn historische werken, waarvan *The history of Greece* en *The history of Rome* de bekendste zijn, zijn compilaties. De aantrekkelijkheid van deze boeken zat in zijn eenvoudige, levendige en leesbare stijl. Een tijdgenoot, Samuel Johnson, zei van hem: “No man was more foolish when he had not a pen in his hand, or more wise when he had”.³⁴

Réné Aubert *de Vertot* werd óók geroemd om zijn stijl. Hij was behalve priester, premonstratenzer oftewel norbertijn, ook historicus van professie. Zijn ‘*Histoire des révolutions arrivées dans le gouvernement de la republique romaine*’, dat Balthazar ook gelezen had, was reeds twee jaar na publicatie ook in het Nederlands vertaald (1721). Niet dat Balthazar daar gebruik van gemaakt zal hebben. Zijn opvoeding was immers door en door Frans. Volgens Vertot was de vrijheidsliefde van de Romeinen de oorzaak van de door hem beschreven revoluties ten tijde van de Romeinse Republiek. Een andere overtuiging van hem was, dat de Romeinen de armoede en de eenvoud van de stichters van Rome verheerlijkten om daarmee een soort morele barrière op te werpen tegen hun eigen eventuele drang naar luxe en persoonlijk gewin.³⁵

Bij de herkomst van enkele boeken wil ik even blijven stilstaan. Jean Cruts heeft namelijk een aantal van hen gekocht bij Cavelier, de bibliothecaris van de Ecole Centrale en later ook van de Ecole Secondaire. Deze Fransman had voor de samenstelling van zijn schoolbibliotheek geput uit de collectie van de Maastrichtse stadsbibliotheek, die de Fransen tot hun oorlogs buit rekenden. Hij zocht 1017 boeken uit en de rest, 1639 boeken of banden werden voor een gedeelte naar Parijs overgebracht, een gedeelte was ernstig beschadigd door de oorlogshandelingen van 1793-1794 en een gedeelte werd niet de moeite waard gevonden en verkocht. Eenzelfde lot trof de boeken uit de in beslag genomen kloosterbibliotheeken. Cavelier vond het merendeel van deze boeken waardeloos. In zijn ogen waren het boeken, ‘waaruit de huichelaars (d.w.z. de priesters - Jacobs) het venijn konden halen waarmee zij de geest van het onwetende en bijgelovige volk konden vergiftigen’. Tijdens een tien dagen durende openbare boekenveiling in oktober 1801 werden maar liefst 33.000 boekbanden verkocht voor een totaal bedrag van 1.923 francs. Dat is weliswaar ongeveer gelijk aan het jaarsalaris van 2.000 francs, dat een leraar aan de Ecole Centrale verdiende, maar gemiddeld 6 centimes per band moet voor die tijd toch ook de prijs van het oud papier benaderd hebben. De opbrengst van deze veiling werd door de bibliothecaris Cavelier gebruikt om nieuwe, moderne, boeken aan te schaffen bij boekhandelaar Cavelier lui-même!³⁶

Het hele oeuvre van Cicero kocht Jean Cruts in 1804 van Jean Minckelers, de ook in zijn tijd al beroemde uitvinder van het lichtgas. Minckelers was hoogleraar te Leuven geweest. Hij werd in 1794 om politieke redenen ontslagen en keerde in datzelfde jaar of wellicht reeds eerder terug naar zijn geboortestad. Hij werkte er in de apotheek van zijn vader en was vanaf de oprichting van de Ecole Centrale leraar natuur- en scheikunde aan die onderwijsinstelling. De belangstelling voor de exacte vakken was echter minimaal en slechts een enkele leerling volgde zijn lessen. Aanvankelijk was Minckelers aangezocht om de waarde te bepalen van de boeken uit de Stadsbibliotheek en uit de kloosterbibliotheeken. Hij had echter bedankt voor 'de eer', omdat dit soort werk hem helemaal vreemd zou zijn. Cruts betaalde aan hem voor de werken van Cicero één gouden Louis, oftewel 19,5 gulden.³⁷ Een heel wat aanzienlijker bedrag dan de paar centimes, die een paar jaar eerder op de grote boekenveiling gemiddeld per band betaald werd. Waar Minckelers de boeken van Cicero vandaan had, vertelt het schriftje van Cruts niet, maar onwillekeurig moet ik toch denken aan die enorme berg boeken die vanaf begin 1795 tot einde 1801 ergens in Maastricht gelegen moet hebben in afwachting van een nieuwe bestemming. Cavelier heeft trouwens aan Cruts ná 1801 ook nog 'oude' boeken verkocht, zodat je je kunt afvragen of dit de restanten van de boekenveiling waren of dat zij gewoonweg daar niet zijn terecht gekomen, maar rechtstreeks in de boekenwinkel van Cavelier...

Een boek dat om een geheel andere reden bijzondere aandacht verdient, is 'Le Terence'. Niet zozeer vanwege de inhoud als wel vanwege de auteur. 'Le Terence' is namelijk de Franse vertaling met commentaar van zes blijspelen van de Romeinse comediedichter Terentius van de hand van Madame Dacier. Het was de eerste vertaling in het Frans (1688) van comedies van Terentius en werd meer dan honderd jaar gezien als de standaardvertaling, die buiten Frankrijk ook in Nederland en Duitsland werd gedrukt en gebruikt. Madame *Dacier*, geboren Anne Le Fèvre (1647-1720) was een begrip, een monument. Zij was in haar tijd en nog lang daarna een beroemdheid, 'une femme d'esprit; une illustre savante; une personne illustre dans tout l'Europe par un grand nombre d'excellents livres qu'elle a donné au public, en Grec, en Latin, et en Français'. Zij had dan ook van kindsbeen af letterlijk de klassieken met de papepel toegediend gekregen door haar vader Tanneguy Le Fèvre, een bekende Franse humanist uit de zeventiende eeuw. En haar echtgenoot, André Dacier, was ook al een classicus van naam en faam. Toen deze in 1695 werd opgenomen in de Académie Française werd hij onder andere gefeliciteerd met zijn vrouw 'qui fait tant d'honneur à son sexe et à notre siècle'. Het zou nog lang duren voordat een vrouw voor wier intellectuele arbeid zo'n brede en algemene bewondering bestond, werd toegelaten tot deze Académie. In 1695 mocht zij blij zijn, gebruik te kunnen maken van het sinds twee jaar bestaande recht voor vrouwen om in een speciale bank de zittingen van dit geleerde gezelschap bij te wonen.³⁸

Jean Cruts moge voor het vioolonderricht van Balthazar het meeste geld uit getrokken hebben, het zal duidelijk zijn dat Balthazar het merendeel van zijn tijd en energie besteed moet hebben om de Latijnse taal, literatuur en geschiedenis te beheersen op een niveau dat heden ten dage op welk gymnasium dan ook ondenkbaar is. Verder valt op dat bij de boeken die waren uitgezocht voor het allereerste onderricht aan Balthazar, duidelijk de invloed van de Verlichtingsideeën over opvoeding aan te tonen is. Maar bij het onderricht in het Latijn gaat vader Cruts vooral te rade bij de humanisten. Een zo goed mogelijke beheersing van het Latijn en kennis van de klassieke, dat wil zeggen de Romeinse, cultuur, zijn doel op zichzelf en dat vond hij bij de geleerde humanisten uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw.

3.4 Aardrijkskunde, Biologie en Geschiedenis

Over het vak aardrijkskunde schreef Cruts sr., dat Balthazar op zijn dertiende jaar de aardrijkskunde perfect beheerste. Balthazar had ter voorbereiding op het boek van Campe over *Robinson le jeune* een 'traité de géographie' gelezen. Ook heeft Balthazar een 'dictionnaire de géographie ancienne' gebruikt, maar dat is meer een historische atlas over de Oudheid. Verder noteerde hij in 1805 - Balthazar is dan zeventien jaar oud - 'il lut la géographie cet hiver'. Meer valt uit de aantekeningen van Cruts niet op te maken over de aardrijkskundige vorming van zijn zoon.

Zijn kennis van de biologie, een betere benaming voor dit vak in de achttiende eeuw is 'natuurlijke historie', heeft Balthazar opgedaan uit het werk van *Buffon*, voluit Georges-Louis Leclercq, comte de Buffon (1707-1788) geheten. Met name worden genoemd diens 'Histoire naturelle', die uit twaalf delen bestond, en 'L'histoire des quadrupèdes', eveneens twaalfdelig. Gespreid over de jaren heeft Balthazar daar het nodige uit geleerd. Buffon wordt één van de eersten genoemd, die studie heeft verricht naar de ontwikkelingsgeschiedenis van de aarde. Door zijn werk als wetenschapper en vanwege zijn publicaties was hij al een beroemdheid tijdens zijn leven. De Sèvres porceleinfabriek bijvoorbeeld heeft een servies gemaakt, 'Buffon' genaamd, met afbeeldingen van vogels naar het voorbeeld van de tekeningen in zijn 'Histoire naturelle des oiseaux'. De verlichte despote Catharina II van Rusland heeft in haar verzamelwoede wellicht ook zo'n servies aangeschaft, maar in ieder geval was haar bewondering voor Buffon zo groot dat zij hem cadeaus stuurde. Buffons grafschrift luidde 'Majestati naturae par ingenium', 'een geest gelijk aan de majesteit, grootheid van de natuur'.³⁹

Over de niet-klassieke geschiedenis heeft Balthazar werken gelezen van vier beroemde 18e- eeuwse historici: de Fransen Gaillard en Voltaire, de al eerder genoemde Engelsman Goldsmith en de Schot Robertson. Zij waren allen met name geliefd vanwege hun schrijfstijl. Balthazar las Goldsmith's 'History of England', en van de dominee-historicus *Robertson* las hij de 'Reign of the emperor Charles V'. Voltaire was van dit boek zo verrukt, dat

hij zei 'il me fait oublier tous mes maux' (Ik vergeet er al mijn kwalen bij) en dat wil bij Voltaire toch wat zeggen. De eerder genoemde Catharina de Grote zond Robertson uit bewondering een gouden snuifdoos bezet met diamanten. En zijn collega historicus en landgenoot David Hume zei van Robertson, dat het ongelofelijk was dat zo'n gewoon uitziende man, die zich mondeling in een haast onverstaanbaar Engels uitdrukte, zo'n prachtig Engels kon schrijven.⁴⁰ Dat laatste genoeg heeft Balthazar niet kunnen smaken, aangezien hij immers alle boeken in het Frans las. Van *Gaillard* las Balthazar 'L'histoire de François premier', de 16e-eeuwse Franse Renaissance-vorst, en van *Voltaire* diens beroemde 'L'histoire de Charles XII', de Zweedse koning die in de zeventiende eeuw met zijn oorlogen Noordoost-Europa op zijn kop zette.

Het valt niet goed te achterhalen of Cruts voor het geschiedenisonderwijs een bepaald programma voor ogen had staan. In de keuze van de geschiedenisboeken zit een zekere chronologische en geografische spreiding: de zestiende en zeventiende eeuw en naast Frankrijk en Engeland ook het Duitse rijk en het hoge Noorden. De Middeleeuwen waren blijkbaar niet de moeite van het bestuderen waard en het is wel erg opvallend, zoniet tekenend, dat de geschiedenis van het eigen land, de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die met name in de zeventiende eeuw toch een Europese mogendheid genoemd mag worden, met geen enkel werk, zelfs niet in het Frans, vertegenwoordigd was. Hetzelfde gold trouwens ook voor de Nederlandse literatuur: geen Vondel, Hooft, Cats of Van Alphen voor Balthazar. Men mag concluderen dat de familie Cruts zich geen onderdeel achtte van de Nederlandse, maar van de Franse cultuurgemeenschap.

3.5 De Franse taal en letterkunde

Naast de praktijkervaring die het lezen van de Franse studieboeken hem opleverde, kreeg Balthazar ook gericht grammatica-onderwijs. Daarvoor werd gebruikt gemaakt van de 'Principes généraux et particuliers de la langue française' of van de 'Dictionnaire portatif de la langue française' beide geschreven door de Parijzenaar Noël François de *Wailly* (1724-1801). Het eerste werk telt 600 pagina's, het tweede 502. Dikke pillen dus, die vooral bedoeld waren om de jongeren de regels van hun moedertaal te leren. Van *C. Dumarsais* (1676-1756) las Balthazar diens klassiek geworden 'Traité de Tropes'. Dumarsais was huisleraar bij verschillende voorname Franse families geweest en had uiteindelijk in Parijs een eigen onderwijsinstelling geopend. Hij schreef in de 'Encyclopédie' artikels over grammatica en in 'Les Tropes' behandelde hij de verschillende betekenissen die men kan ontleen aan hetzelfde woord. Condillac achtte dit werk een goede voorbereiding op de rhetorica en de logica.⁴¹

Het volgende, alfabetisch gerangschikte overzicht geeft de Franse literaire werken weer, die Balthazar volgens zijn vader in de loop der jaren gelezen heeft.

Boileau, N. (1636-1711)	Le Lutrin Satyres Epîtres L'art poétique
Demoustier, Ch.-A. (1760-1801)	Lettres à Emilie sur la mythologie
Destouches, Ph. (1680-1754)	Les chefs d'oeuvres
Gresset, J. (1709-1777)	Le Méchant Vert-vert La chartreuse
De la Fontaine (1621-1695)	Les fables
Molière (1622-1673)	Les chefs d'oeuvres
Racine (1639-1699)	Ephigénie Phèdre
Regnard, J.-F. (1655-1709)	Le joueur Le légataire universel

De drie Franse klassiekers *Fontaine*, *Molière* en *Racine* vallen uiteraard het eerst op. De zojuist genoemde filosoof en pedagoog *Condillac* (1714-1780) begon in zijn 'Cours d'étude', het opvoedingsplan voor zijn pupil Ferdinand, de zoon van de hertog van Parma, het onderwijs in de eigen taal met werken van Racine, Molière én met de gedichten van Racines vriend *Boileau*, dit *Despéreaux*. Diens gedichten waren namelijk zeer gericht op de klassieken en daardoor een goede voorbereiding op de studie. *Demoustier* was weliswaar vooral een schrijver van theaterstukken, maar de hier genoemde 'Lettres à Emilie' gaan over mythologie. Balthazar had dit vierdelige werk zelf gekocht. Het was een werk waarmee Dumoustier veel succes oogstte en dat tot ver in de negentiende eeuw werd gebruikt. De schrijver van theaterstukken en vaudevilles, *Destouches*, werd in zijn eigen tijd al als verouderd beschouwd. Dit in tegenstelling tot Louis Baptist *Gresset*. Volgens een eigentijdse criticus werd in diens comédie 'Le méchant' het best het karakter van hun tijd, de achttiende eeuw, weergegeven. Ook diens *Vert-vert*, het verhaal van een babbelende en scabreuze taal uitslaande papegaai uit een nonnenklooster was zeer populair en werd in zes talen vertaald. *Regnard* tenslotte wordt beschouwd als de beste bijspeldichter uit de tijd ná Molière.⁴²

Het grote aantal blijspeldichters in Balthazars literatuurlijst Frans kan wellicht verklaard worden uit het feit, dat zijn vader een liefhebber van het theater was en een trouw bezoeker van de stadsschouwburg in Maastricht.⁴³

3 CONCLUSIE

1 Twee beroemde huisleraren: Fénelon en Condillac

Jean Cruts onthult niet of hij voor het onderwijzen van zijn zoon voorbeelden ter navolging heeft gezocht bij pedagogen uit het verleden of uit zijn eigen tijd. Die indruk krijgt men nochtans wel, aangezien Cruts bij de keuze van de studieboeken weloverwogen te werk lijkt te zijn gegaan. Bovendien vermeldt de boekenlijst van Balthazar werken van twee beroemde Franse, pedagogen: Fénelon en Condillac.

Fénelon (1651-1715) kan beschouwd worden als vertegenwoordiger van wat men zou kunnen noemen de katholieke pedagogie voor de hogere standen, Condillac (1714-1780) vertegenwoordigt en verwoordt de opvoedingsidealen van de Verlichting, die in het begin ook vooral toegepast werden in de hogere kringen.

Pagina uit "Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse" van Fénelon, gedrukt in Maastricht in 1793 (Maastricht, Stadsbibliotheek, 314 E 10-1).

Gravé par Tardieu, révisé par le Rabbin
Mentor et Télémaque, après un naufrage abordable dans l'île de Calypso.

Met Fénelon zijn we in zekere zin weer terug bij Campe. Evenals diens 'Robinson le jeune' is Fénelon's 'les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse' een avonturenroman met opvoedkundige strekking. De priester Fénelon schreef deze roman in 1699 voor zijn toen zeventienjarige pupil Lodewijk, de kleinzoon van Lodewijk XIV. Dit was een zeer begaafde, maar koppige, eigenzinnige en hartstochtelijke jongeman.⁴⁴ In het kort gezegd komt de roman op het volgende neer: Op zoek naar zijn vader Odysseus doorkruist Telemachus het Middellands Zeegebied en ontmoet daarbij allerlei gevaren en verleidingen. Hij wordt echter op zijn tocht

begeleid door Minerva, die de gedaante van een oudere man, Mentor - Fénelon dus -, heeft aangenomen. Telemachus, lees Lodewijk, lees Balthazar, die de roman las in de zomer van 1806, toen hij dus zeventien of achttien jaar oud was, is een doodgewone jongen, met normale zwakheden en onvolmaaktheden, maar die er desondanks, weliswaar niet zonder moeite, in slaagt zich edel en dapper te gedragen.

Waar het Fénelon met deze opvoedkundige roman om te doen was, illustreren de volgende twee citaten:

‘Fils d’Ulysse, écoutez moi pour la dernière fois. Je n’ai instruit aucun mortel avec autant de soin que vous; je vous ai mené par la main au travers des naufrages, des terres inconnues, des guerres sanglantes, et de tous les maux qui peuvent éprouver le coeur de l’homme. Je vous ai montré par des expériences sensibles, les vraies et les fausses maximes par lesquelles on peut régner: vos fautes ne vous ont pas moins été utiles que vos malheurs. Car quel est l’homme qui peut gouverner sagement, s’il n’a jamais souffert, s’il n’a jamais profité des souffrances où ses fautes l’ont précipité ?’

En wanneer Télémachus eenmaal koning zal zijn:

‘Écoutez tout le monde, croyez peu de gens: gardez vous bien de vous croire trop vous-même; craignez de vous tromper: mais ne craignez jamais de laisser voir aux autres, que vous avez été trompé.[...] Sur-tout soyez en garde contre votre humeur. C’est un ennemi que vous porterez par-tout avec vous jusqu’à la mort. Il entrera dans vos conseils, et vous trahira, si vous l’écoutez. [...] Défiiez-vous de cet ennemi; craignez les Dieux, ô Télémaque! Cette crainte est le plus grand trésor du coeur de l’homme: avec elle vous viendront la sagesse, la justice, la paix, la joie, les purs plaisirs, la vraie liberté, la douce abondance, et la gloire sans tache.’²⁴⁵

Condillac was een halve eeuw later negen jaar lang de leraar van een andere Bourbon, namelijk van Ferdinand, zoon van en later zelf hertog van Parma. Hij heeft voor deze jongeman geen roman geschreven, maar, zoals het een filosoof van de Verlichting past, een ‘Cours d’étude’. Zoals vele van de Franse verlichte filosofen was Condillac sterk beïnvloed door het empirisme van Engelsen als Locke, Newton en Hume. Het was zijn overtuiging dat alle kennis voortkomt uit zintuiglijke waarneming. Maar ook dat het waarnemen een activiteit is van de mens als levend organisme en dat dit lichaam stoffelijk en dus vergankelijk is. Geestelijke substanties bestaan niet en in zijn ogen zijn ‘God’ en ‘de ziel’ hersenschimmen. Zijn opvoedkundige ideeën zou Condillac vooral aan Bacon ontleend hebben, die ervan uitgaat dat door inductie uit de bijzondere gebeurtenissen en gegevens de algemene kennis wordt opgebouwd. Volgens Condillac moet de leraar uitgaan van de zintuiglijke waarnemingen van een kind om daarna door middel van redeneren tot meer inzicht te komen. Hij begon de opvoeding van de zevenjarige Ferdinand dan ook met

de jongen te observeren, met hem te spelen en te praten om hem zo goed mogelijk te leren kennen. Opvoeden moet afgestemd zijn op ieders persoonlijke situatie en kan dus niet voor iedereen hetzelfde zijn: 'le seul difficulté en éducation est de bien commencer'. Condillac's systeem is bij uitstek geschikt voor een individuele opvoeding. Hij onderrichtte zijn pupil in de vakken Frans, Latijn, de Bijbel, ja zelfs de catechismus (!), logica, geschiedenis, wis- kunde, astronomie, aardrijkskunde en natuurkunde.⁴⁶

Veel van de boeken die Condillac voor het onderwijs in het Frans en het Latijn aan de prins van Parma gebruikte, heeft ook Jean Cruts gebruikt bij zijn onderwijs aan Balthazar. Ook liet hij Balthazar werken van Condillac zelf lezen, zoals diens 'La logique ou les premiers développements de l'art de penser'.

2 De honnête homme

Na de min of meer gedetailleerde bespreking van de vakken, de boeken en de leraren, die Jean Cruts heeft gebruikt en die hem geholpen hebben bij het onderwijs aan Balthazar, wil ik proberen om in algemene zin tot een zekere duiding te komen van dit privé-onderwijs. Tijdens het schrijven bespeurde ik bij mijzelf de neiging om de woorden 'onderwijs' en 'opvoeding' door elkaar heen te gebruiken. Als verklaring hiervoor zie ik mijn kennelijk vanzelfsprekende opvatting, dat 'opvoeding' weliswaar een ruimer begrip is dan 'onderwijs', maar dat 'onderwijs' niet alleen het overdragen van kennis is, maar ook morele en/of religieuze vorming behelst en dat het daardoor een onderdeel van opvoeden is. Het een en ander heeft uiteraard ook veel te maken met het doel dat men zich met het onderwijs stelt. Jean Cruts heeft zich hierover zelf in zijn aantekeningen niet expliciet uitgelaten en de pedagogieën van Fénelon of Condillac waren in het Franse cultuurgebied weliswaar dominante opvattingen, maar we weten niet in welke mate Cruts hen aangehangen heeft. Getracht moet dus worden om anderszins meer zicht te krijgen op het doel van Balthazars onderwijs.

Uit Cruts' aantekeningen en de uitwerking daarvan in dit artikel blijkt, dat veel aandacht en tijd werd besteed aan de humaniora, de klassieke cultuur en talen, hier vooral de Romeinse beschaving en het Latijn. Balthazars onderwijs staat hiermee in de traditie van het humanisme. Eén van de grote humanisten, Erasmus, schreef in 1529 dat het kind, de jongen, liefdevol opgevoed moet worden 'ad virtutem ac literas', tot de deugd en de letteren. Op deze wijze ontdekt het de *humanitas*, het mens-zijn, dat volgens de humanisten bestaat uit enerzijds de kennis van de talen, literatuur, wetenschap en de beschaving van de Oudheid, en anderzijds de levenswijsheid, verdraagzaamheid, vriendelijkheid, eerlijkheid, tact, goede smaak, kortom de goedheid in alle betekenissen die het woord kan hebben. In de ogen van de humanisten komen alle denkbare vormen van goedheid, virtus, bij de klassieke auteurs het best aan de orde en men leert het Latijn niet alleen

omdat het de internationale taal van de ontwikkelden is, maar ook omdat zij (en het Grieks) een schat aan wijsheden en goede voorbeelden bevat, die uiteraard wel in overeenstemming moeten zijn of gebracht moeten worden met de christelijke beginselen.⁴⁷

Een tweede aanwijzing over het doel van Balthazars onderwijs komt uit een briefje, dat Balthazars oom Godfried, de bisschop van Sankt Pölten, op 27 april 1804 aan Balthazars moeder schreef. Hierin schrijft deze onder andere: 'De berichten die ik zo nu en dan ontvang over de opvoeding van Uw oudste zoon doen mij veel plezier. Vooral omdat men eraan toevoegt dat zijn gedrag ermee in overeenstemming is en dat hij belooft te worden 'un très honnête homme'.⁴⁸ Als definitie van honnête homme leest men: 'een uitstekend opgevoed iemand, gecultiveerd maar zonder betweterigheid, aange-naam en gedistingeerd in zijn voorkomen en manieren'. Dit ideale mens-type, beter gezegd, type man, is in Frankrijk in de zeventiende eeuw tot ontwikkeling gekomen en het is behalve door de werken van humanisten zoals Erasmus ook sterk beïnvloed door 'Il libro del cortegiano', het boek over de ideale hoveling, dat Baldassare Castiglione in het begin van de zestiende eeuw schreef.⁴⁹ Michel Montaigne (1533-1592) wordt als één van de eerste honnêtes hommes gezien. Zijn ideaal was een vorm van humanisme, de wil om 'volledig' mens te zijn: beschaafd, ontwikkeld zonder specialisme en op passende wijze genieten van het leven, bij voorkeur in gezelschap van soortgenoten. De godsdienst - en daarin verschilt dit cultuurideaal wezenlijk met dat van Erasmus - is vaak een kwestie van uiterlijkheden, die in acht genomen moeten worden, aangezien men nu eenmaal tot die godsdienst behoort en een zekere mate van godsdienstige overtuiging noodzakelijk is.⁵⁰ Het is wel opvallend, dat Cruts met geen woord over de godsdienstige vorming van Balthazar rept noch enig boek voor hem aangeschaft heeft, dat exclusief aan het katholieke geloof en geloofszaken gewijd is, maar toch is het niet goed denkbaar dat Balthazar als lid van een familie met de nodige geestelijken, waarvan twee hoge geestelijken, geen religieuze vorming gekregen zou hebben. Op zijn minst toch in bovengenoemde geest.

Met het oog nu op de humanistische scholing van Balthazar met inherent daaraan de doelstelling om van de pupil een beschaafd, en dus goed, mens te maken én gelet op de brief van Balthazars oom waarin deze zijn waardering uitspreekt over het resultaat van Balthazars opvoeding, is mijns inziens de conclusie gewettigd dat Jean Cruts zijn zoon Balthazar tot een honnête homme wilde vormen. Het was voor die tijd misschien al wat ouderwets - zie bijvoorbeeld de ideeën achter de Ecole Centrale - maar uitspraken van Voltaire en andere verlichte filosofen wijzen erop dat ook in die kringen dit ideaaltype nog springlevend was.⁵¹ Het was een elitair ideaal, in de zin dat het slechts voor weinigen mogelijk was een opvoeding en opleiding te krijgen waarin de noodzaak om in de toekomst een beroep uit te oefenen geen of nauwelijks een rol speelde. Voor jongens zoals Balthazar was namelijk bij hun geboorte hun maatschappelijke en materiële toekomst

al verzekerd. Balthazar heeft na zijn 'middelbare school' in Brussel rechten gestudeerd, is na zijn afstuderen in 1815 teruggekeerd in Maastricht, is onder andere tweemaal tot raadslid van deze stad gekozen, maar bij zijn huwelijk in 1833, op 45-jarige leeftijd, met de twintig jaar jongere, rijke, Caroline Colpin, werd als zijn beroep reeds 'rentenier' vermeld.⁵² Om zijn positie materieel te verbeteren had hij niet hoeven te studeren, maar voor eventuele bestuurlijke functies en andere ereambten, waren naast een academische vorming zijn kwaliteiten als honnête homme gewenst en dienstig. Zij waren echter op de eerste plaats bedoeld voor zijn privé- en sociale leven.

TOT SLOT

Zo'n confrontatie met het opvoedingsideaal van twee eeuwen geleden heeft bij mij als vanzelf de vraag doen rijzen naar het opvoedingsideaal van onze tijd en de plaats van het onderwijs daarin. Een antwoord hierop is niet zo gemakkelijk te geven, omdat er geen consensus over bestaat. Wel kan iedereen constateren dat het voortgezet onderwijs onderwerp van voortdurende verandering is. In de laatste dertig jaar hebben politici en onderwijsdeskundigen de Mammoetwet, de wet op de Basisvorming en de Tweede Fase bedacht, uitgevoerd, afgeschaft, gedeeltelijk veranderd enz. enz. Het utiliteitsdenken is daarbij steeds meer gaan overheersen en extra uitgaven voor het voortgezet onderwijs worden noodzakelijk geacht vooral met het oog op wat men is gaan noemen 'de kenniseconomie'. Zoveel mogelijk jonge mensen moeten opgeleid worden tot bruikbare en nuttige onderdelen van de economie en het onderwijs moet dus 'marktgericht' zijn. Maar met de filosoof J. Sperna Weiland kan men van mening zijn dat, 'het belang van het onderwijs niet in de eerste plaats dáárin gelegen is, dat met wetenschappelijke en technische innovaties en geschoolde arbeid een economie uit het slop kan worden gehaald, maar in het streven naar humaniteit: verdraagzaamheid, ridderlijkheid, hoffelijkheid en een groot gevoel van verantwoordelijkheid voor de res publica.'⁵³ Een pleidooi dus om opnieuw aandacht te schenken aan de studia humanitatis, het humanistisch ideaal waarover hierboven het een en ander gezegd is. Nu is juist het intellectuele vormingsaspect in het voortgezet onderwijs stiefmoederlijk bedeed en alles wat onder de noemer van 'letteren' valt en wat bij het onderwijs van Balthazar zo uitgebreid en diepgaand aan de orde kwam, is afgeschaft of teruggeschoefd naar een niveau van, vooral mondelinge, beheersing van de moedertaal en het Engels waarbij 'veel' al gauw 'te veel' en 'goed' al gauw 'te goed' is. Men kan de idealen van het humanisme niet klakkeloos overnemen, daarvoor is er binnen en buiten het terrein der Letteren teveel gebeurd dat de moeite waard is om onderwezen te worden. Persoonlijk ben ik echter van mening dat met het huidige onderwijs de jeugd en onze beschaving in haar geheel tekort gedaan worden. Ons geestelijk erfgoed heeft beide veel te bieden, maar is zo verwaarloosd, dat het als het ware weer opnieuw opgegraven en ontdekt moet worden.

BIJLAGE I BALTHAZAR

De tekst is zo nauwkeurig mogelijk getranscribeerd. De spelling van het Frans is die van Cruts. Aangezien hij nauwelijks leestekens gebruikte, zijn voor de leesbaarheid hier en daar punten en komma's toegevoegd.

A l'âge de huit ans il commença à apprendre à epeler. A l'âge de neuf ans je lui donnois à epeler une leçon que je lui faisois lire ensuite. Il mit quinze mois à finir un petit livre intitulé "historiettes et conservations à l'usage des enfans qui commencent à lire un peu couramment", imprimé à Maestricht chez B. Roux et compagnie, 1792. Ensuite il lut dans "L'ami des enfans" de Mr. Berquin les historiettes et drames qui me paroisoient être le plus à sa portée. Il avoit commencé aussi à l'âge de dix ans à apprendre à écrire. Dès qu'il avoit sçu former un peu les lettres je lui fis copier des extraits que j'avois tiré des ouvrages de Buffon.

Au mois de novembre 1799 nous fumes obligés d'aller à Diest voir notre bonne tante qui etoit malade. Je lassai Balthazar à Maestricht chez sa grand-maman et le fis aller à l'école chez Mr. Ens. Il y resta trois mois et y apprit un peu le hollandais et se perfectionna dans l'arithmetique. Nous paiâmes à Mr. Ens 3 Louis pour ces trois mois d'école et le diner de l'enfant. Nous le reprimes chez nous le 22 février 1800. Je lui mis en main un traité de geographie et dès qu'il en eut appris quelque chose je lui fis lire l'histoire de Robinson par Campe, et traduit en hollandais.

A l'âge de douze ans je commencai à lui enseigner le latin. A l'âge de treize ans il savoit parfaitement bien le geographie et il avoit fait depuis sa 12e à sa 13e anseril (?) de tres grands progrès dans le latin.

En novembre 1801 nous primes quartier en ville. Je donnai à Balthazar pour maitre d'arithmetique Mr. Muller. Il l'eut trois mois et apprit les quatre regles en fraction. Ces trois mois nous coutèrent 6 couronnes. A Balthazar et Jean nous donnames Mr. Keller maitre de danse. Ils l'eurent pendant deux mois et demi. Cela nous couta 20 florins.

Toen hij acht jaar was begon hij te leren spellen. Toen hij negen jaar was, gaf ik hem een spellingsopdracht, die ik hem vervolgens liet voorlezen. Hij deed vijftien maanden over een boekje getiteld: "Historiettes et conservations à l'usage des enfans qui commencent à lire un peu couramment" gedrukt in 1792 te Maastricht bij B. Roux en Co. Vervolgens las hij in "L'ami des enfans" van de heer Berquin de verhaaltjes en stukken die mij voor hem het meest geschikt leken. Op tienjarige leeftijd was hij ook begonnen met te leren schrijven. Vanaf het moment dat hij had geleerd om letters te vormen liet ik hem fragmenten overschrijven die ik uit de boeken van Buffon had gehaald.

In de maand november 1799 moesten wij naar Diest gaan om onze goede tante op te zoeken, die ziek was. Ik liet Balthazar achter in Maastricht bij zijn grootmoeder en liet hem naar school gaan bij de heer En(dt)s. Hij bleef er drie maanden en leerde er een beetje Nederlands en bekwaamde zich in rekenen. Wij betaalden aan de heer Endts 3 Louis voor die drie maanden school met in begrip van de middagmaaltijden. Wij namen hem weer bij ons op 22 februari 1800. Ik gaf hem een leerboek aardrijkskunde en zodra hij er iets van had begrepen liet ik hem het verhaal van Robinson lezen, geschreven door Campe. Hij vertaalde het in het Nederlands. Toen hij twaalf jaar was, begon ik hem het Latijn te onderwijzen. Op zijn dertiende jaar kende hij de aardrijkskunde perfect en vanaf zijn 12e, 13e jaar had hij grote vorderingen gemaakt in Latijn. In november 1801 betrokken we ons huis in de stad. Ik gaf Balthazar als leraar rekenen de heer Muller. Hij had die drie maanden en leerde de vier regels van de breuken. Die drie maanden kostten ons 6 kronen. Balthazar en Jean kregen de heer Keller als dansleraar. Zij hadden die gedurende twee en een halve maand. Dat kostte ons 20 gulden.

A Balthazar et Jean nous donnâmes Mr. Sanders pour maître d'écriture. Il l'eurent pendant trois mois. Cela nous coûta 18 florins. Nous donnâmes à Balthazar Mr. Janssen pour maître de violon. Il en eut six mois de leçons. Cela nous coûta 60 florins. Pendant tout le temps que nous restâmes en ville crainte de le surcharger je ne l'avois presque pas fait lire ou traduire le latin. Il n'avoit lu que quelques pages d'un petit livre intitulé "Corderii colloquia".

Nous retournâmes à la campagne le 21 avril 1802. Je traduis en hollandais un petit ouvrage intitulé "Uitgelezen fabelen vertelsels in't latijn" par Gedike. Je lui fis mettre le hollandais en latin et puis du latin en français. Mr. Ens m'avoit suggéré cet ouvrage, il étoit cependant trop difficile pour le pauvre enfant. Malheureusement je ne m'en suis aperçu que quand nous nous allions rentrer en ville. Dès que nous étions arrivés à la campagne je lui ait fait apprendre par cœur aussi les racines latines. Il les savoit presque toutes par cœur avant de quitter la campagne. Pendant cet été de 1802 il avoit encore fait de prodigieux progrès dans le latin. Outre cela il avoit parcouru plusieurs volumes des voyages de Campe traduits en français. Pendant cet été il eut de Janssen 48 leçons de violon qui nous coûtâmes 72 florins. Le 4 nov. 1802 nous allâmes passer l'hiver à Maestricht. Pour réparer la faute que j'avois faite de donner à Balthazar de la besogne au dessus de sa portée je lui donnai à traduire de vive voix un extrait de l'histoire Romaine d'Eutrope. Il acheva cet extrait et je lui mis en main un ouvrage de Mr. L'homond "de viris illustribus romanis". Après cet ouvrage il traduisa un extrait que j'ai fait de l'histoire de Justin en latin, qui contient toute l'histoire de Justin de la quelle je n'ai retranché que les passages trop libres et ceux qui rapportent de ces crimes affreux tels que parricides, empoissemens. Après Justin je ne lui mettrai en main que la deuxième tome des "selecta Latini sermonis exemplaria" et ensuite tous les autres ce qui lui conduisa jusqu'au tems ou après avoir fini ces classes il pourra prendre une teinture de mathématiques,

Balthazar en Jean kregen de heer Sanders als leraar schrijven. Zij hadden hem gedurende drie maanden wat ons 18 gulden kostte. Balthazar kreeg de heer Janssen als vioolleraar. Hij had zes maanden les van hem. Dat kostte ons 60 gulden. Gedurende de tijd dat wij in de stad verbleven, had ik hem, uit vrees hem over te belasten, nauwelijks Latijn laten lezen of schrijven. Hij had slechts enkele bladzijdes gelezen uit een boekje getiteld "Corderii colloquia".

Wij vertrokken naar ons buiten op 21 april 1802. Ik vertaalde in het Nederlands een werkje getiteld: "Uitgelezen fabelen, vertelsels in het Latijn" door Gedike. Ik liet hem het Nederlands in het Latijn vertalen en daarna het Latijn in het Frans. De heer Endts had mij dat werk aangeraaden, maar het was toch te moeilijk voor het arme kind. Helaas merkte ik dat pas toen we weer waren teruggekeerd in de stad. Meteen toen we op ons buiten waren aangekomen, liet ik hem ook de Latijnse stamtijden van buiten leren. Hij kende ze bijna allemaal van buiten voordat we naar de stad terug gingen.

Gedurende die zomer kreeg hij van Janssen 48 vioollessen, die ons 72 gulden kostten. Op 4 november 1802 gingen we naar Maastricht om er de winter door te brengen. Om de fout te herstellen, die ik had gemaakt door Balthazar boven zijn kunnen werk te geven, liet ik hem hardop een uittreksel van Eutropius' geschiedenis van Rome vertalen. Hij vertaalde dit uittreksel en ik stelde hem een werk ter hand van de heer Lhomond getiteld: "De viris illustribus romanis". Na dit werk vertaalde hij een in het Latijn gesteld uittreksel, dat ik van het geschiedenisboek van Justinus (Historiae Philippicae) gemaakt had. Het bevat de gehele "Historiae" van Justinus waarvan ik slechts de al te vrije passages had geschraapt en die welke betrekking hebben op die vreselijke misdaden zoals vader- en moedermoorden, vergiftigingen en dergelijke. Na Justinus gaf ik hem eerst alleen het tweede deel van "Selecta Latini sermonis exemplaria" in handen en tenslotte alle andere. Dit zal hem te zijner tijd, na afronding van zijn lessen, van nut zijn om globaal kennis te

physique et chimie. Pour autant que j'en puis juger cette collection de "selecta Latini sermonis exemplaria" est tout ce qu'il faut pour apprendre parfaitement le latin. Mais pour que l'enfant puisse avoir quelque idée des tems auxquels il faut rapporter les faits entassés dans cet ouvrage j'ai cru qu'il falloit qu'il eut une idée de l'histoire Romaine et de l'histoire ancienne. Voilà pourquoi j'ai commencé par lui faire lire Eutrope et ensuite Justin. Dans ces deux extraits j'ai mis en marge les années de notre ère et les années avant notre ère pour qu'il se forma la chronologie.

Pendant le hiver de 1802 jusqu'au 4 avril 1803 Jean et Balthazar eurent Mr. Janssen pour le violon ce qui couta 6 louis d'or. Balthazar eut outre cela Mr. Hermans pour le dessin pendant le hiver à 2 couronnes par mois. Cela nous couta 3 louis d'or. Jean eut pour maitre d'écriture Overhans à 8 esc. par mois. Cela nous couta 20 florins.

Jean et Balthazar allaient danser chez Mr. Gyer ou Keller se rendoit. Cela nous couta 3 florins. Au commencement du mois de sept. 1803 nous paiames à Mr. Janssen 60 florins pour 40 leçons. A Mr. Hermans pour 20 leçons 30 florins. Ces vingt leçons doivent être comptées pour 40 puisque Mr. Hermans venoit les dimanches pour rien.

Au commencement du mois de 10re 1803 nous paiames à Mr. Janssen 40 florins et 10 sols pour 27 leçons et à Mr. Hermans 30 florins pour 12. Le 17 mai 1804 nous paiames à Mr. Hermans 33 florins pour 22 leçons. Le 20 mai 1804 nous paiames à Mr. Janssen 60 florins pour 20 leçons.

Depuis le 12 janvier 1804 Balthazar alla une fois par semaine chez Mr. Bonemeyer de faire expliquer les passages difficiles dont je ne savois lui rendre le sens. Au commencement il ne prenoit qu'une leçon le matin, dans la suite il en prit une le matin et une l'après-midi, desorte qu'au mois d'octobre tout compté il avoit eu en tout une cinquantaine de leçons. Au mois d'oct. Mr. Bonemeyer lui dit qu'il ne pouvoit plus continuer de lui donner leçon. En l'allant remercier de ses peines je lui ai donné douze couronnes de France - 60 florins.

kunnen nemen van wiskunde, natuur- en scheikunde. Voor zover ik erover kan oordelen bevat deze collectie "Selecta Latini sermonis exemplaria" alles wat nodig is om zeer goed het Latijn te leren. Maar opdat het kind enig idee zou hebben van de tijd waaraan hij de feiten, die in dit werk opgestapeld zijn, moet verbinden, heb ik gemeend dat hij enig idee moest hebben van de Romeinse en Oude geschiedenis.

Daarom ben ik begonnen om hem Eutropius te laten lezen en tenslotte Justinus. In deze twee uittreksels heb ik in de kantlijn de jaartallen voor en na Christus gezet zodat er een chronologie ontstond.

In de winter van 1802 tot aan 4 april 1803 kregen Jean en Balthazar vioolles van de heer Janssen wat ons 6 gouden Louis kostte. Balthazar kreeg in de winter bovendien tekenles van de heer Hermans voor 2 kronen per maand. Dat kostte ons 3 gouden Louis. Overhans gaf Jean schrijfles voor 8 schellingen per maand. Dat kostte ons 20 gulden.

Jean en Balthazar gingen dansen bij de heer Gyer waar Keller les gaf. Dat kostte ons 3 gulden. Aan het begin van de maand september 1803 betaalden we aan de heer Janssen 60 gulden voor 40 lessen. Aan de heer Hermans voor 20 lessen 30 gulden. Die twintig lessen moeten op zijn minst voor 40 geteld worden aangezien de heer Hermans's zondags voor niets les kwam geven.

Aan het begin van de maand december 1803 betaalden we aan de heer Janssen 40 gulden en 10 stuivers voor 27 lessen en aan de heer Hermans 30 gulden voor 12. 17 Mei 1804 betaalden wij de heer Hermans 33 gulden voor 22 lessen. 20 Mei betaalden wij de heer Janssen 60 gulden voor 20 lessen. Vanaf 12 januari 1804 ging Balthazar éénmaal per week naar de heer Bonemeyer om de moeilijke passages te laten uitleggen waarmee ik geen raad wist. In het begin nam hij slechts 's morgens les, maar later behalve 's morgens ook 's middags, zodat hij in de maand oktober alles bij elkaar genomen een vijftigtal lessen had gehad. In oktober zei de heer Bonemeyer, dat hij hem niet langer les kon geven. Toen ik hem ging bedanken voor de moeite heb ik hem 12 Franse kronen gegeven - 60 gulden.

A la fin d'octobre 1804, peu de tems avant d'entrer en ville, nous paiames à Mr. Janssen 69 florins pour 23 leçons. Quelques jours ensuite à Mr. Hermans 45 florins pour 18 leçons.

Depuis le mois de mars 1803 jusqu'au 3 novembre 1804 nous avons resté constamment à la campagne. Pendant ce tems Balthazar a lu un extrait que j'avois fait d'eutrope, l'homond de viris illustribus, historiae justini, ce qui se trouve de cornelius nepos et d'aurelius victor dans les selecta tome 1er, potmans, van torre, gedike, le tome 2 des selecta, quintus curtius et les racines latins et les dérivés, la grammaire de Wailly, jusqu'à ce qui traite de la prononciation, les tropes de dumarsais, l'histoire de la Grèce par goldsmit, les fables de la Fontaine.

Quelque jours après notre entrée en ville nous achetames de Mr. Veugen un violon pour Balthazar que nous paiames cinq louis d'or. Puis un de Gambon qui Balthazar paia de son argent cinq louis et demi. Canteu nous procura ensuite un alto que nous lui paiames un louis et demi. J'ai acheté pour Balthazar les oeuvres de Ciceron en 2 volumes in 4to et les ai païé à Mr. Minkeleers un Louis, de Cavelier le dict. de géographie ancienne 6 livres, les synonymes latins 1 L. 10 sols; remarques sur la langue française 1 l.: 10 sols. Ellipses latines 2 liv.5 sols. L'abregé de poits Roial 2 liv. Nous fimes aussi venir un fusil pour Balthazar qui nous couta 10 couronnes. Nous achetames aussi pour lui une basse qui toute montée et arrangée ne nous couta qu'un louis d'or.

Il lut la géographie cet hiver. Balthazar lut cet hiver le troisième tome des selecta avec Mr. Goffin qu'il eut pendant quatre mois à deux couronnes par mois. Cela nous couta ainsi 40 florins. B. et Jean eurent 24 leçons de Keller. Aussi 12 florins.

Eind oktober 1804, vlak voordat wij terugkeerden naar de stad, betaalden wij aan de heer Janssen 69 gulden voor 23 lessen. Enkele dagen later aan de heer Hermans 45 gulden voor 18 lessen.

Vanaf maart 1803 tot 3 november 1804 waren wij onafgebroken op ons buiten gebleven. In die tijd heeft Balthazar een uittreksel gelezen dat ik had gemaakt van Eutropius, van De viris illustribus van Lhomond en van de Historiae van Justinus; wat van Cornelius Nepos en Aurelius Victor in de Selecta deel 1 staat; Potmans, van Torre, Gedike, deel 2 van de Selecta, Quintus Curtius en de Latijnse stamtijden met de afleidingen; de grammatica van Wailly tot aan de uitspraak; de "Tropes" van Dumarsais, "L'histoire de la Grèce" van Goldsmit(h), "Les revolutions de la republique romaine" van Vertot, "L'histoire de l'Angleterre" van Goldsmit(h), "Les fables" van La Fontaine.

Enkele dagen na onze terugkeer in de stad kochten wij van de heer Veugen een viool voor Balthazar waar wij vijf gouden Louis voor betaalden. Later een van Gambon voor vijf en een half Louis, die Balthazar van zijn eigen geld betaalde. Canteu tenslotte bezorgde ons een altviool waarvoor wij hem anderhalve Louis betaalden. Ik heb voor Balthazar de werken van Cicero gekocht in twee delen in-quarto en ik heb ervoor aan de heer Minckelers één Louis betaald. Van Cavelier (kocht ik) de "dictionnaire de géographie ancienne" voor 6 pond, "Les synonymes latins" voor 1 Louis en 10 stuivers, "Remarques sur la langue française" voor 1 Louis en 10 stuivers, "Ellipses latines" voor 2 pond en 5 stuivers, "L'abrégé de poits Roial" voor 2 pond. Wij lieten ook een geweer komen voor Balthazar wat ons 10 kronen kostte. Wij kochten voor hem ook een basviool, die ons, geheel in orde gemaakt, slechts één gouden Louis kostte.

Hij las die winter over aardrijkskunde. Balthazar las gedurende deze winter het derde deel van de Selecta samen met de heer Goffin. Hij had deze als leraar gedurende vier maanden voor twee kronen per maand wat ons aldus 40 gulden kostte. Jean had Hermans als leraar, ook voor 4 maanden wat ons eveneens 40 gulden kostte. B. en Jean hadden 24 lessen van Keller - ook 12 gulden.

Balthazar eut Kanten pour le violon et à 10 sols la leçon nous lui paiames 47 florins 10 sols. Pendant l'été 1805 il commença à lire les synonymes latins. Il lut Velleius Paterculus, il relut les fables de la Fontaine et aiant acheté de lui-même les lettres de Dumoustier à Emilie il les lut cet été, il relut aussi la grammaire de Waillij et les tropes de Dumarsais. Il lut le quatrième tome des selecta jusqu'à la page 147 et le cinquième tome tout entier. Il lut encore un petit ouvrage sans nom d'auteur intitulé "Remarques sur la langue française", il relut aussi l'histoire de la Grèce par Goldsmit. Balthazar alla en ville prendre leçon de Mr. Kanten. Nous étions convenus avec lui à un florin la leçon. Nous lui paiames 31 florins. Pendant cet été j'achetai à une vente le Terence de madame Dacier à 3 liv. 10 sols.

Le 5 dec. 1805 nous entrames en ville. Pendant cet hiver nous paiames pour leçons de danse 20 fl. au maître de danse, à Canten pour leçons de violon 60 florins, à Wies pour leçons de mathématiques à Balt. et à Jean 60 flor., à Hermans pour leçons de dessein à Jean 74 flor. 10 sols. Balthazar lut cet hiver les fables de la Fontaine, les poemes des jardins et l'homme des champs de l'abbé de Lisle. Les commentaires de cesar de bello gallico. Jean lut l'histoire de la Grèce par Goldsmit.

Le 17 mai 1806 nous quittames la ville. Balthazar lut à la campagne Eutropii epitome historia romanae, l'Iliade et l'Odyssée d'homère par Mr. gin., le Thelemaque de Mr. Fenelon. Il reprit la grammaire de Waillij et la lut à commencer par les lettres et la prononciation jusqu'à la fin. Puis il la relut tout de nouveau. Il lut encore les fables de la Fontaine, les chefs d'oeuvre de Molière, le joueur et le legataire de Regnard, le lutrin 2e, 7e, 8e, 9e et 10e satijres et les douze epitres de Boileau, il lut encore le selecta de plaute et terence, item le 6e volume des selecta et l'extrait de l'eineide du je. Il lut les lettres de pline le jeune, la logique de condillac, les tropes de dumarsais, quatre tomes extraits de l'histoire naturelle de Buffon articles des animaux quadrupedes.

Balthazar kreeg vioolles van Kanten en voor 10 stuivers per les betaalden wij hem 47 gulden en 10 stuivers. Gedurende de zomer van 1805 begon hij "Les synonymes Latins" te lezen; hij las Velleius Paterculus en herlas de fabels van La Fontaine en hij las deze zomer van Dumoustier "Les lettres à Emilie", die hijzelf gekocht had; hij herlas ook de grammatica van Wailly en "Les tropes" van Dumarsais. Hij las het vierde deel van de Selecta tot aan bladzijde 147 en het vijfde deel helemaal. Hij las verder een werkje zonder auteursnaam, getiteld "Remarques sur la langue française"; hij herlas ook "L'histoire de la Grèce" van Goldsmit(h). Balthazar ging naar de stad om les te krijgen van de heer Kanten. Wij waren met hem één gulden per les overeen gekomen. Wij betaalden hem 31 gulden.

Gedurende die zomer kocht ik op een veiling "Le Terence" van Madame Dacier voor 3 pond en 10 stuivers. 5 December 1805 gingen we naar ons huis in de stad. Gedurende die winter betaalden we voor danslessen 20 gulden aan de dansleraar. Aan Kanten voor vioollessen 60 gulden, aan Wies voor wiskundeles aan Balthazar en aan Jean 60 gulden, aan Hermans voor tekenlessen aan Jean 74 gulden en 10 stuivers.

Balthazar las die winter "Les fables" van La Fontaine, de "poèmes de jardin" en "l'homme des champs" van pater de Lisle, de Commentaren op Caesars "de bello gallico". Jean las Goldsmit(h)s "L'histoire de la Grèce". 17 Mei 1806 verlieten wij de stad. Balthazar las tijdens ons verblijf op het platteland het "Brevarium ab urbe condita" van Eutropius, de "Ilias en Odyssee" van Homerus in de vertaling van Gin, de "Thelemaque" van de heer Fenelon. Hij nam de grammatica van Wailly weer ter hand en herlas haar te beginnen bij de letters en de uitspraak tot aan het einde. Daarna nam hij haar helemaal opnieuw door. Hij las verder de "Fables" van La Fontaine, de belangrijkste werken van Molière, "Le joueur" en "Le légataire" van Regnard, de "Lutrin", de 2e, 3e, 4e, 9e en 10e "Satyres" en de "Epitres" van Boileau; hij las ook de selecta van Plautus en Terentius; evenals het zesde deel van de Selecta en het uittreksel van de "Aeneas" van ? (onleesbaar); hij las de "Brieven" van Plinius de Jongere, "La logique" van Condillac, "Les tropes" van Dumarsais, uit vier delen van Buffons "Histoire naturelle" de artikelen over de viervoetige dieren.

Canten eut de nous pour trois mois et 8 leçons de violon pendant cet été 68 flor.

Je paiai à Mr. Cavelier pour l'histoire de François premier par Gaillard 10 flor; pour les oeuvres de Tacite par Brottier 5 cour. et demie, pour les oeuvres de Virgile par Buiet 10 flor., pour la Henriade de Voltaire 10 sols, pour Robertson histoire de Charles V 3 flor.

Balthazar et Jean eurent de Weis 6 mois et 13 jours de leçon ce qui couta 66 flor. 10 sols. Jean eut pour trois mois de leçons de Hermans ce qui fait 30 flor. Jean eut de Canten maître d'écriture trois mois de leçons ce qui fait 37 flor. 10 sols à 12 fl. 10 sols par mois.

Balthazar eut de Canten maître de musique pour quatre mois et 5 jours de leçons ce qui couta 63 flor. 13 sols.

Balthazar lut cet hiver l'Énéide de Virgile avec la traduction de Buiet. Il lut avec son oncle les métamorphoses d'Ovide. Il lut l'histoire de Charles XII par Voltaire, les chefs d'oeuvre de Destouches, Phèdre et Éphigénie de Racine, le Vert-vert, la Chartreuse et le Méchant de Gresset, il relut Boileau les mêmes pièces qu'il avoit lu pendant l'été précédent.

Rendu à la campagne il relut Boileau, trois volumes de l'histoire naturelle de Buffon, la grammaire et l'art d'écrire de Condillac, les Géorgiques et les Églogues de Virgile, de Tite-Live les dix premiers livres avec les suppléments de Freinshemius avec la traduction de Guérin.

Nous avons paiai à Canten maître de violon pour deux mois et demi à deux flor. par leçon 60 flor.

Depuis notre entrée en ville le 5 novembre 1807 Balthazar lut la Henriade de Voltaire, un quatrième volume de Buffon. A la fin du mois d'avril il avoit achevé Tite-Live avec les suppléments de Freinshemius, il avoit lu aussi les odes d'Horace et quelques tragiédies de Racine, l'art poétique de Boileau, l'art de raisonner de Condillac.

Balthazar et Jean eurent un mois de leçon avec Mr. Pelerin de Groutars maître de danse, cela nous couta 13 flor. 7 sols.

Canten kreeg van ons voor drie maanden en 8 vioollessen in die zomer 68 gulden.

Wij keerden terug in de stad op 20 november 1806. Ik betaalde aan de heer Cavelier voor Gaillards "Histoire de François premier" 10 gulden, voor de werken van Tacitus, verzorgd door Brottier, 5 en een halve kroon, voor Buiets werken van Vergilius 10 gulden, voor de "Henriade" van Voltaire 10 stuivers, voor Robertsons "Histoire de Charles V" 3 gulden.

Balthazar en Jean hadden 6 maanden en 13 dagen les van Weis wat ons 66 gulden en 10 stuivers kostte. Jean had drie maanden les van Hermans wat 30 gulden maakt. Balthazar had vier maanden en 5 dagen les van Canten, de muziekleraar, wat 63 gulden en 13 stuivers kostte.

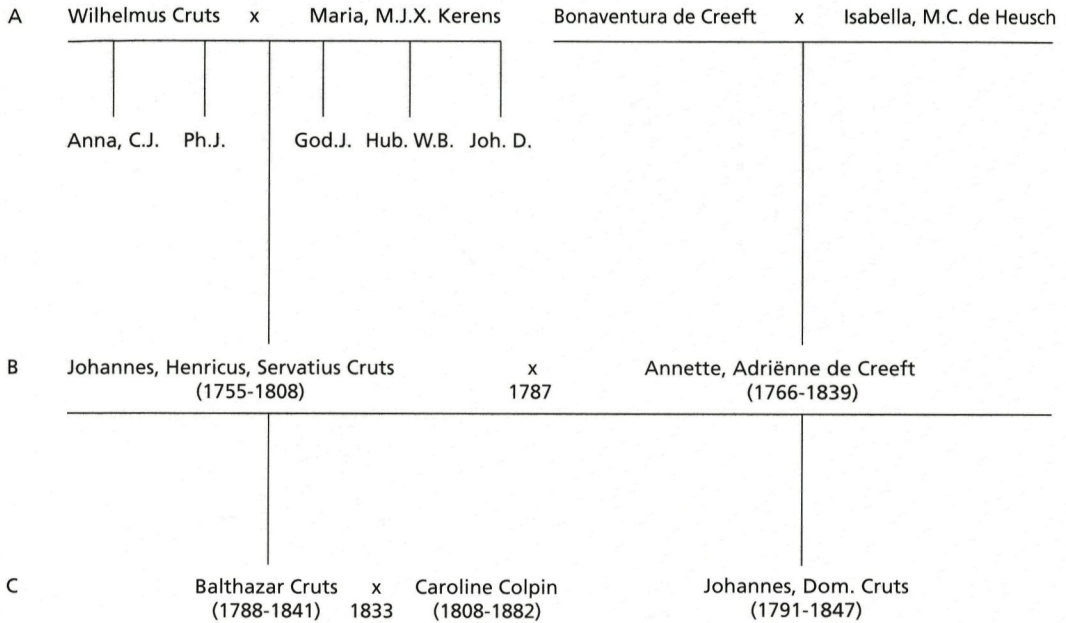
Balthazar las die winter de "Aeneas" van Vergilius met de vertaling van Buiet. Hij las met zijn oom Ovidius' "Metamorphosen". Hij las de "Histoire de Charles XII" van Voltaire, de belangrijkste werken van Destouches, "Phèdre" en "Éphigénie" van Racine, de "Vert-vert", "La chartreuse" en "Le méchant" van Gresset. Hij herlas van Boileau dezelfde stukken die hij vorige zomer had gelezen. Weer terug op het platteland herlas hij Boileau, drie delen van Buffons "Histoire naturelle", "La grammaire" en "L'art d'écrire" van Condillac, de "Georgica" en de "Bucolica" van Vergilius, de eerste tien boeken van Titus Livius met de aanvullingen van Freinshemius met de vertaling van Guérin. Wij hebben aan Canten de vioolleraar, voor twee en een halve maand les à 2 gulden per les 60 gulden betaald.

Vanaf onze terugkomst in de stad op 5 november 1807 las Balthazar de "Henriade" van Voltaire, een vierde boek van Buffon. Aan het einde van de maand april had hij het lezen van Titus Livius met de aanvullingen van Freinshemius voltooid. Hij had ook de "Carmina" van Horatius gelezen en enkele tragiédies van Racine, "L'art poétique" van Boileau, "L'art de raisonner" van Condillac. Balthazar en Jean hadden een maand les met (van) de heer Pelerin de Groutars, dansleraar, wat ons 13 gulden en 7 stuivers kostte.

Depuis notre entrée en ville jusqu'au depart de canten pour paris balthazar eut quatre mois et huit leçons de canten ce qui fait 66 florins. Jean eut canten maitre d'écriture dont il eut six mois de leçon ce qui nous couta 75 florins. Jean eut de Hermans maitre de dessin 5 mois ce qui couta 50 florins.

Vanaf onze terugkeer in de stad tot aan het vertrek van Canten naar Parijs had Balthazar 4 maanden en acht lessen van Canten wat neerkomt op 66 gulden. Jean had zes maanden les van Canten de leraar schrijven wat ons 75 gulden kostte. Jean had van tekenleraar Hermans 5 maanden les wat 50 gulden kostte.

BIJLAGE II STAMBOOM FAMILIE CRUTS-DE CREEFT

BIJLAGE III BOEKENLIJST VAN BALTHAZAR CRUTS 1796-1808

Bij de opstelling van deze boekenlijst is naar volledigheid gestreefd, maar niet bereikt. De belangrijkste reden daarvoor is, dat Cruts sr. zeer beknopt en/of onvolledig de boeken vermeldde van zijn zoon. Daardoor kon vaak niet worden vastgesteld de druk, het jaar en de plaats van uitgave van de geraadpleegde boeken. Vooral bij vertalingen leverde dit moeilijkheden op. Ook is het niet mogelijk om bij de vermelding 'les oeuvres' of 'les chefs d'oeuvres' van klassieke schrijvers zoals Cicero vast te stellen welk(e) werk(en) uit het omvangrijke oeuvre van deze schrijver Balthazar gelezen heeft. Bij meerdere drukken van genoemde werken is niet vast te stellen welke druk Balthazar gebruikt heeft.

Berquin, A., *L'ami des enfans*, 8 tomes, Paris, 1782-1783.

Boileau-Despréaux, N., *Satires*, 1668-1671

" *Art poétique*, 1674

" *Epitres*, 1674-1677

" *Le lutrin*, 1674

Brotier, G., *Cornelii Taciti Opera*, 4 delen, 1771.

Buffon, G.L., de, *Histoire naturelle*, 36 tomes, 1749-1788.

- Buiet, ?, Les oeuvres de Vergile.
- Caesar, J., De bello gallico.
- Campe, J. H., Le nouveau Robinson. Pour servir à l'amusement et à l'instruction des enfans. Ouvrage traduit de l'allemand, 1785.
- Chompré, P., Selecta Latini sermonis exemplaria, 1775.
- Cicero, M.T., ?
- Condillac, E.B., La logique ou les premiers développements de l'art de penser, 1780.
- Corderius, M., Colloquia scholastica. Libri 5 ad pueros in sermone latino paulatim exerandos
- Dacier, A., Les Comédies de Terence, 1688
- Destouches, P.N., ?
- Demoustier, C.A., Lettres à Emilie sur la mythologie, 4 volumes, 1786-1790.
- Dumarsais, C., Des tropes, ou des différens sens dans lesquels on peut prendre un même mot dans une même langue, 1730.
- Eutropius, Breviarium ab urbe condita.
- Fénelon, F. de Salignac de la Mothe, Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse, 2 tomes
- Fontaine, J. Fables et contes moraux, 1769
- Freinsheim (Freinshemius), J. Supplementorum Livianorum, 1649
- Freinsheim, J., De la vie et des actions d'Alexandre le grand. Troisième édition avec les supplémens de Jean Freinshemius sur Quinte Curce, Paris, 1668.
- Gaillard, G.-H., Histoire de François Premier, 4 volumes, 1766-1769.
- Gedike, F., Uitgeleezene fabelen, vertelsels en merkwaardigheden uit de natuurlijke geschiedenis, in de latijnse taele, Amsterdam, 1788.
- Gin, P.-L., Ilias e Odyssee, 1784
- Goldsmith, O., An history of England, in a series of letters from a nobleman to his son, 2 delen, London, 1764
- Goldsmith, O., History of Greece. Abridged for the use of schools, London, 1796. Eerste Franse druk in 1802
- Goldsmith, O., Roman history. Abridged by himself for the use of schools, London, 1795. Tweede Franse druk in 1803.
- Gresset, J.-B.-L., Vert-vert, 1734
- Gresset, J.-B.-L., La chartreuse,
- Gresset, J.-B.-L., Le méchant, 1747
- Horatius Flaccus, Q., Odae
- Justini Historiae Philippicae. Cum integris Commentariis. Curante Abrahamo Grenovio, editio secunda, Lugduni Batavorum, apud Samuelem et Joannem Luchtman, 1760.
- Lhomond, C.F., De viris illustribus urbi Romae a Romulo ad Augustum, Lutetiae Parisiorum, 1779.
- Lisle, de, J.-B., ?
- Livius, T., Ab urbe condita libri.
- Molière, les chefs d'oeuvres.
- N.N., L'abregé des poits roial, 2 livres.
- N.N., Le dictionnaire de geographie.

- N.N., Les synonymes latins.
 N.N., Remarques sur la langue française.
 N.N. Ellipses latines.
 Ovidius Naso, P. Metamorphoses.
 Plautus, T., Selecta
 Plinius, C. Secundus, Brieven
 Potmans, P., Hortus observationum praecipuarum syntaxeos latinae linguae in quo explicatione Flandro-Belgica adjecta, ordine facillimo praepositionum, conjunctionum, adverbiorum, constructionumque difficiliorum syntaxeos, ac variorum Latinae particularum Flores selectissimi legentur. In utilitatem Studiosae juventutis, Trajectum ad Mosam, Typis Viduae Guiliel. Bouwens, 1719.
 Racine, J., Iphigénie, 1674
 " Phèdre, 1677
 Regnard, J.-F., Le joueur, 1697
 " Le légataire universel, 1708
 Robertson, W., The history of the reign of the emperor Charles V, with a view of the progress of society in Europe, from the subversion of the Roman Empire to the beginning of the sixteenth century, London 1769. Eerste Franse vertaling 1771. In 1775 publiceerde de Maastrichtse drukker Dufour een zesdelige franse editie.
 Torre, A. van, Dialogi familiares, Antverpiae, 1657.
 Velleius Paterculus, C., Historia romana.
 Vergilius, M., Aeneis
 " Eclogae.
 Vertot, R. de, Histoire de révolutions arrivées dans le gouvernement de la république romaine, 3 tomes, la Haye, 1719,
 Voltaire, F.-M., Arouet dit, Histoire de Charles XII, 1731
 " La Henriade, 1723-1728
 Wailly, N. de, Principes généraux et particuliers de la langue française, Paris 1771
 " Dictionnaire portatif de la langue française; extrait du Grand Dictionnaire de Pierre Richelet, 2 tomes, 1798.
 Wiesenhuetten, F.-H., Historiettes et conservations à l'usage des enfants qui commencent à épeler et de ceux qui commencent à lire un peu couramment, Maestricht, chez J.P. Roux et cie, 1790.

- Noten
1. Hasselt, Rijksarchief (RAH), Fonds De Lamberts Cortenbach (FDLC), inventaris nr. 47, Nota's 1802-1807. Aangezien de bladzijden in het cahier niet genummerd zijn, is de juiste plaats van de tekst over Balthazar niet aan te geven.
 2. RAH, FDLC, inv.nr. 47. Vertaling van het citaat: '1802, 23 april, 's middags hebben ons een bezoek gebracht de heer en mevrouw Hessel en de heren Slijpe; de zesentwintigste zijn wij bij de heer Hessel geweest; de zevenentwintigste heeft ons 's ochtends de familie van de heer Gijer bezocht, die gingen dineren bij de heer Hessel. 's Middags heeft zij opnieuw een paar uur bij ons doorgebracht.'
De vermelding van het sociale verkeer van het gezin Cruts-de Creeft begint op 23 april 1802 en eindigt op 2 november 1802. Daaronder staat de uitleg van J. Cruts over zijn beweegredenen om deze aantekeningen te maken.
 3. RAH, FDLC, inv. nr. 3. Genealogische data familie Cruts; Maastricht, Gemeentelijke Archiefdienst (GAM), Volksstelling register 1816. Het adres van de familie Cruts-de Creeft in Maastricht; Muusse, W., *Genealogie van het geslacht Kerens*, in: De Nederlandse Leeuw, 76 (1959) 71-90; Verzijl, J., *Drie grafstenen betrekking hebbende op de familie Cruts, De Creeft, Kerens en Tielens op het kerkhof te Amby*, in: De Maasgouw 65, 1946, 13-14; Crassier, L. de, *Dictionnaire historique du Limbourg neerlandais de la periode féodale à nos jours*, in: Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg [PSHAL], LXVII (1931) 147. Burgemeester P. Kerens laat 't Goedje na aan zijn neef Willem Cruts; Mes, W., Snackers, J. Veldman, W., *Maastrichts silhouet 47, Amby*, Maastricht, 1998, p. 33 over de Hagenhof; *Genealogie de la noble et ancienne maison De Creeft*, 14 p. De originele publicatie evenals de naam van de auteur zijn onbekend. Een overdruk bevindt zich in de Stadsbibliotheek van Maastricht; Jans, F., *Eigenbilzen, Zangerij*, 1999, pagina's ongenummerd.
 4. Spekkens, J.P.L., *L'école centrale du département de la Meuse-inférieure. Maëstricht 1798-1804*, Maastricht, 1951, 41 en 42; Wouters, H.H.E., *Antecedenten en voornaamste lotgevallen van het Stedelijk Gymnasium en de Gemeentelijke Hogere Burger School 1798-1939*, in: Van Atheneum tot Lyceum. Honderd jaar gemeentelijke V.H.M.O. in Maastricht, Maastricht, z.j., 21-22; Vroede, M. de, *Onderwijs en opvoeding in de Zuidelijke Nederlanden 1794-1814*, in: Algemene Geschiedenis der Lage Landen, deel 11, Nieuwste Tijd, Bussum, 1983, 60-69.
 5. Spekkens, 41 en 42.
 6. Spekkens, 83 en 84.
 7. Spekkens, 148; Wouters, 25; de Vroede, 64.
 8. Geciteerd in Commissaris, A., *Leerboek der Algemene Geschiedenis*, derde deel, Nieuwste Geschiedenis, 6e druk, Den Bosch, 1952, 54.
 9. Wouters, 26-34.
 10. Rijksarchief in Limburg (RAL), Frans Archief (FA), inv.nr. 1752. Met potlood is het rapport later gedateerd '2 messidor an XIII', d.w.z. 21 juni 1805. Dat de telling niet klopt wordt waarschijnlijk veroorzaakt doordat voor de Ecole Secondaire per leraar het aantal leerlingen wordt vermeld en bij elkaar opgeteld wordt terwijl de leraren een aantal van de leerlingen gemeenschappelijk hebben. Volgens Tagage gingen in Maastricht in 1805 475 kinderen naar school en in 1809 561. Zie Tagage, S., *Schets van het lager onderwijs in Maastricht 1794-1840*, in: PSHAL, XCVIII-XCIX, 1962-1963. Hij vermeldt hiervoor als bronnen RAL, FA, inv.nr. 2455 en GAM inv.nr. 261/5, 241; Wouters, 41

- 11 In 1829 zei A. Gulikers, oud-leraar van de katholieke Latijnse school en later van de Ecole Secondaire, over de Ecole Centrale 'l'état déplorable où se trouvait alors l'enseignement, (lorsque) rien n'était respecté, tout était détruit, la jeunesse errait sans guides'. Geciteerd in Wouters, 26.
- 12 B. Roberts, *Through the keyhole. Dutch childrearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families*, Hilversum 1998, 105.
- 13 Voor Müller: RAL, FA, inv. nr. 1752; Tagage, 227 en 233. Voor Goffin: Spekkens, 167. Voor Endts: RAL, FA, inv.nr. 2450 en Spekkens 144.
- 14 Wouters, 33-34 en 37-38.
- 15 C. Bloemen, *Maastrichts toneellevens, drie eeuwen Maastrichts theater*, Maastricht, 1966, 107
- 16 G. Quaedvlieg, *Maastrichts muziekleven gedurende het eerste kwart van de 19e eeuw*, in: De Maasgouw, 85, 1966, 87-93 en 90-92.
- 17 RAL, FA, inv.nr. 2451; Spekkens, 90-91.
- 18 I.M.H. Evers, *Drie vergeten Maastrichtse schilders*, in: PSHAL, 129, 1993, 157-194.
- 19 Spekkens, 158.
- 20 Spekkens, 73, 93-94 en 158; Wouters, 23, 59-60.
- 21 Heynen, E., *Maastrichtse drukken (1552-1816). Een bescheiden aanzet tot een Maastrichtse Bibliographie*, LXXXIV, 1948
- 22 *Brockhaus Enzyklopädie*, 17, 1974, 152; *Larousse du xxe siècle*, 1, Paris 1928, 670; *Grand Larousse Universel*, 2, 1201.
- 23 *Meyers Handbuch über die Literatur*, Mannheim/Wien/Zürich 1970, 164; *Larousse du xxe siècle*, 984; *Grand Larousse Universel*, 3, 1989, 1703
- 24 Aa, A.J. van der, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, VI, 1969, 183; *Biographie Nationale de Belgique*, 18, 1905, 82; Welters, A., *De heropening van een Latijnse School te Maastricht in 1640*, in: De Maasgouw, 44, 1924, 8-9; Wouters, 19
- 25 Potmans, P., *Hortus observationum praecipuarum syntaeos latinae linguae*, Trajecti ad Mosam, 156
- 26 *Dictionnaire de biographie française*, 9, 636; *Katholieke Encyclopaedie*, 2e druk, 1950, 7, 919; *Larousse du xxe siècle*, 2, 475; Nauwelaerts, M.A., *Socioculturele geschiedenis 1500-1800. Het secundair onderwijs*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 7, Nieuwe Tijd, Bussum 1980, 280.
- 27 Fontaine Verwey, H. de la, *Het boeckje van Erasmus aengaende de beleeftheit der kinderlijkcke zeden*, Amsterdam, MCMLXIX, 18-19.
- 28 *Biographie Nationale de la Belgique*, 25, 1930-1932, 452-453.
- 29 *Dictionnaire de biographie française*, 8, 1247.
- 30 *Der kleine Pauly, Lexicon der Antike in fünf bänden*, 2, München 1979, 469.
- 31 *Der kleine Pauly*, 3, 23; Iustini Historiae Philippicae. Cum integris Commentariis. Curante Abrahamo Gronovio, editio secunda, Lugduni Batavorum, apud Samuelem et Joannem Luchtmans, 1760. XLII en 1034 p. Justinus' samenvatting gaat tot blz. 732 daarna komen de commentaren enz. Het door mij geraadpleegde exemplaar van dit werk was in 1840 door de curatoren van het gymnasium Haganum aan Johannes, Wilhelmus, Leonardus Smit gegeven voor zijn prestaties met/in het Latijn in de tweede(!) klas.
- 32 Voor Freinsheimius: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 7, Leipzig 1878, 348-349. Voor Gin: *Dictionnaire de biographie française*, 16, 1985, 105-106.

- 33 *Catalogue général des livres imprimés de la bibliothèque nationale*, XCVII, Paris, MDCCCXXIX, 671-818.
- 34 *The new Encyclopaedia Britannica*, 5, 1991, 346-347; *The complete works of Oliver Goldsmith*, London z.j., Preface to Dr. Goldsmith's Roman History, 288-290.
- 35 L. de Vertot, *Histoire des revolutions arrivées dans le gouvernement de la République Romaine*, nouvelle édition, deux tomes, Amsterdam 1777, VII-VIII.
- 36 RAL, FA, inv. nr. 2456; *Spekkens*, 111-126 en 136; *Wouters*, 113 (citaat Cavelier)
- 37 *Spekkens*, 122-123; *Nauwkeurige Almanach 1798*
- 38 Farnham, F., *Madame Dacier. Scholar and humanist*, Monterey California 1976, 117-132.
- 39 *Dictionnaire de biographie française*, 7, 630-631; Musée Nissim Camondo (Parijs), *Aide à la visite*, 1999. *Cabinet des porcelaines, pièces provenant de deux services de porcelaine de la manufacture de Sèvres dit "Buffon"*.
- 40 *The dictionary of national biography*, XVI, 1311-1316
- 41 *Dictionnaire de biographie française*, Boileau: 6, 794-795; Dumarsais: 12, 106-107; Mann, J.L., *L'éducation selon la doctrine pédagogique de Condillac*, Grenoble 1903, 79-80
- 42 *Dictionnaire de biographie française*, Demoustier: 10, 109; Destouches: 11, 106-107; Gresset: 16, 1187-1188; *Larousse du XXe siècle*, Regnard: 5, 984
- 43 Bloemen, 41 en 43.
- 44 Rombouts, S., *Leerboek der historische pedagogiek*, Tilburg 1929, 153-155.
- 45 Fénelon, F. de Salignac de la Mothe, *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse*, 2, 24, 244-246. Vertaling van de citaten: 'Zoon van Odysseus, luistert naar me voor de laatste keer. Ik heb geen enkel levend wezen met meer zorg onderwezen dan U; ik heb U gelooft door schipbreuken, onbekende landen, bloedige oorlogen en al het kwaad dat het hart van de mens op de proef kan stellen. Ik heb U door middel van eigen ervaringen de juiste en verkeerde grondregels van regeren getoond: Uw tekortkomingen zijn voor U even nuttig geweest als Uw tegenslagen. Want wie kan wijs regeren als hij nooit heeft geleden, als hij nooit heeft kunnen profiteren van de smart waarin zijn tekortkomingen hem hebben gestort?' 'Luistert naar iedereen, gelooft weinig mensen: hoed U ervoor te zeer in Uzelf te geloven; Vreest dat ge Uzelf vergist: maar weest nooit bevreesd om aan anderen te laten zien dat ge U vergist hebt. [...] Zij vooral beducht voor Uw humeur. Zij is een gevaar dat U met U zult meedragen tot de dood. Zij zal doordringen in Uw besluiten en zij zal U verraden als U naar haar luistert.[...] Trotseer deze vijand, vreest de goden, o Telemachus! Deze vrees is de grootste schat van het menselijk hart: met haar komen voor U wijsheid, rechtvaardigheid, vrede, vreugde, zuiver genot, ware vrijheid, aangename rijkdom en vlekkeloze eer.'
- 46 *Dictionnaire de biographie française*, 9, 456-457; Mann, 18 (citaat), 34
- 47 Sperna Weiland, J., *Desiderius Erasmus. Over opvoeding en vrije wil*, Baarn 1992, 36, 145 (noot 307), 149 (noot 357); Dresden, S., *Montaigne. De spelende wijsgeer*, Leiden 1952, 36-55.
- 48 Dit briefje - in het Frans geschreven - zat los in het cahier, genoemd in noot 1. De schoonbroer ondertekent weliswaar met "Godfroi évêque", maar officieel was hij pas vanaf 14-3-1806 bisschop van St. Pölten. Daarvoor was hij vanaf 13-7-1803, sede vacante, vicarius capitularis, zeg maar bisschop ad interim van dit bisdom. Zie Prick, W.J., *Godfried Joseph Criuts von Creits, derde bisschop van St.-Pölten 1806-1815. Een tijd- en levensbeeld*, in: PSHAL XCVIII-XCIX, 1962-1963, 313.

- 49 *Grand Larousse Universel*, 8, 5336; *Larousse du XXe siècle*, 3, 1064;
50 Dresden, 106-107.
51 Le Robert, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, 13, 510-511
52 RAL, FDLC, inv. nr. 51
53 Sperna Weiland, J., *Het verre land Utopia. De denkbeelden van Erasmus over opvoeding en onderwijs*, in: G. Jensma e.a., *Erasmus. De actualiteit van zijn denken*, Zutphen 1986, 83 en 87.